

Nukleon - nukleon kölcsönhatás

atommagok kötési energiája:

$$A, Z, N \quad A = Z + N$$

← simmetria energia

$$E = c_1 A - c_2 A^{2/3} - c_3 \frac{Z^2}{A^{1/3}} - c_4 \frac{(N-Z)^2}{A} + \delta$$

$$\uparrow$$

≈ 16 MeV

↑

↑

Coulomb - tasítás

1) térfogati tag → nukleonok kölcsönhatnak egymással

$$\frac{A(A-1)}{2} \sim A^2 \text{ ezt várnánk, de csak a szomszédokkal hatnak kölcsön}$$

$$\sim A \text{ minden nukleonra egyforma}$$

kicsi a kölcsönhatás hatótávolsága

2) szelén lévő nukleonok miatti felületi tag

Kölcsönhatás: π cserélődés révén (Yukawa)

nukleonok piont cserélnek

Proton $\approx 1 \text{ fm} = 10^{-15} \text{ m}$ → ennyi körül lehet a hatótávolsága a kölcsönhatásnak

$$\Delta E \approx \hbar$$

pion fénysebességgel megy

↑ ← elertastan

Energiamegmaradás megsértése

$$\hbar c = 197 \text{ MeV fm}$$

$$m_{\pi} c^2 \approx 140 \text{ MeV}$$

$$\frac{\Delta s}{c} = \tau \quad \Delta s = \frac{\hbar c}{\Delta E} = \frac{\hbar c}{m_{\pi} c^2} \approx 1,5 \text{ fm}$$

n p kötött állapot → deuteron (${}^2\text{H/d}$)

n+n, p+p nincs

deuteron: - kötési energia $E_d \approx 2,22 \text{ MeV}$ $E_d \approx 28 \text{ MeV}$ - spinje $S=1$ - mágneses momentum: $\mu_d = 0,86 \mu_N$ $\mu_N = \frac{e\hbar}{2m_p c}$ magneton

$$m_N c^2 \approx 938 \text{ MeV} \approx 1 \text{ GeV}$$

$$\vec{\mu} = \mu_N \sum_{i=1}^A (g_i^e \vec{l}_i + g_i^s \vec{S}_i)$$

$$g_p^e = 1 \quad g_p^s = 2,79$$

$$g_n^e = 0 \quad g_n^s = -1,91$$

$$\mu_d^s = \mu_N (2,79 - 1,91) = 0,88 \mu_N$$

majdnem $0,86 \mu_N$

$$\Rightarrow L_d = 0$$

- Eradropmomentuma : $Q_d = 3 \text{ mb}$

$1 \text{ barn} = 100 \text{ fm}^2$

$-\langle r_d^2 \rangle = 2,1 \text{ fm}$

$Q_{\text{mag}} = \int \rho(\vec{r}) (3z^2 - r^2) d^3\vec{r}$

tömegdeformáltságot mér

$Q = \rho \cdot \left[\int 3z^2 d^3\vec{r} - \int r^2 d^3\vec{r} \right] = \dots = 0$

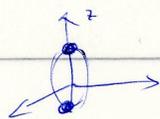
$\int r^2 d^3\vec{r} = \int_0^{2\pi} d\varphi \int_0^\pi \sin\theta d\theta \int_0^\infty r^4 dr$

$\int 3z^2 d^3\vec{r} = \int_0^{2\pi} d\varphi \int_0^\pi \sin\theta d\theta \int_0^\infty 3r^4 \cos^2\theta dr$

prolate $Q > 0$
oblate $Q < 0$

spin dönti el a z tengelyt

a deuteron prolate $\Rightarrow$ megnagyult

$Q \approx \rho \cdot V \cdot 2r^2 = 4 \cdot 2,1^2 \approx 20 \text{ fm}^2 = 200 \text{ mb}$

$\leftarrow$ neutron $2,1 \text{ fm}$
 $\leftarrow$ fm^3
 $\leftarrow$ 2

$\Rightarrow$ nem nagyon van megnagyulva

de nem gömbszimmetrikus

- tehát nem lehet $L=0$ $\Psi_d = c_1 \Psi_{L=0} + c_2 \Psi_{L=2}$ $c_1 \gg c_2$

a paritást megőrzi a kh. $\pi = (-1)^L$ csak páros

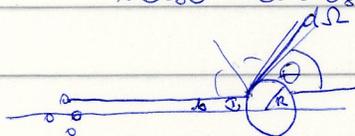
sűrűsállapotot:

ebből is lehet a kölcsönhatásra

$\rightarrow$ töveteitelténi

- hatásterületmetszet : $\int j \cdot \sigma(\theta, \varphi) d\Omega = dN(\theta, \varphi)$ (σ def)

beszö részecskék áramsűrűsége j $[j] = \frac{1}{\text{s fm}^2}$

$b \cdot |db| \cdot |d\varphi| j = j \sigma(\theta, \varphi) \sin\theta d\theta d\varphi$

ebből szóródnak $d\Omega$ irányba

$b = R \cos \frac{\theta}{2}$

$db = -R \frac{1}{2} \sin \frac{\theta}{2} d\theta$

$\sigma(\theta, \varphi) = \frac{F}{j} = \frac{R^2}{4}$

$\sigma_{\text{TOT}} = \int \sigma(\theta, \varphi) d\Omega = R^2 \pi$ klasszikusan

kvantummechanika

sík hullám $e^{i\vec{k} \cdot \vec{r}} \sim \Psi_{\text{be}}$

$$\psi_{ei} \xrightarrow{r \rightarrow \infty} e^{i\vec{k}\vec{r}} + f \frac{e^{i\vec{k}\vec{r}}}{r}$$

$\uparrow$ $e^{i\vec{k}\vec{z}}$ $\uparrow$ $f(\theta, \varphi)$
 $\uparrow$ $\psi_{\text{szórt}}$

$\vec{k} = \frac{i\hbar}{2m} (\vec{\nabla}\psi^* \psi - \psi^* \vec{\nabla}\psi) \rightarrow \frac{\hbar\vec{k}}{m} = \frac{\hbar\vec{k}}{m}$ (hengerkoordináták) $(j_x^i = j_x^f = 0)$

↳ . mérési # $\psi_{\text{szórt}} = \frac{\hbar\vec{k}}{m r^2} |f|^2 \rightarrow dN(\theta, \varphi) = \frac{\hbar\vec{k}}{m r^2} |f|^2 r^2 d\Omega = \frac{\hbar k}{2m} \sigma d\Omega$

$$\Rightarrow \sigma(\theta, \varphi) = |f(\theta, \varphi)|^2$$

f függ a kölcsönhatás névlegétől, σ -t mérjük

$$-\frac{\hbar^2}{2m} \Delta\psi + V\psi = E\psi$$

$$\Delta = \Delta_r + \Delta_{\theta, \varphi} \quad \Delta_r = \frac{1}{r^2} \frac{\partial}{\partial r} (r^2 \frac{\partial}{\partial r})$$

$$\Delta_r \psi = \frac{1}{r} \frac{\partial^2}{\partial r^2} (r\psi)$$

$$\Delta_{\theta, \varphi} Y_{lm} = -\frac{l(l+1)}{r^2} Y_{lm}$$

$$\underbrace{-r^2 \frac{\hbar^2}{2m} \Delta_{\theta, \varphi}}_{L^2} Y_{lm} = \hbar^2 l(l+1) Y_{lm}$$

$$\psi(r, \theta, \varphi) = \sum_{l, m} C_{l, m} R(r) Y_{l, m}(\theta, \varphi)$$

$$-\frac{\hbar^2}{2m} \left[\frac{1}{r} \frac{\partial^2}{\partial r^2} (rR) - \frac{l(l+1)}{r^2} R \right] + V(R) = ER$$

$rR = u$

$$u'' - \frac{l(l+1)}{r^2} u - \frac{2m}{\hbar^2} V u = -\frac{2m}{\hbar^2} E u \quad E = \frac{p^2}{2m} \quad p = \hbar k$$

$$u'' + \left(k^2 - \frac{l(l+1)}{r^2} \right) u - \frac{2m}{\hbar^2} V u = 0 \quad = \frac{\hbar^2 k^2}{2m}$$

$V=0, l=0 \quad u = \sin(kr)$

$V=0, l \neq 0 \quad u \xrightarrow{r \rightarrow \infty} \sin(kr - \frac{l\pi}{2})$

$V \neq 0, \text{ de } V \xrightarrow{r \rightarrow \infty} 0 \quad \left[u \xrightarrow{r \rightarrow \infty} \sin(kr - \frac{l\pi}{2} + \delta_l) \right]$

(rövidhatótávolságnál potenciál)

$$\psi \xrightarrow{r \rightarrow \infty} e^{i\vec{k}\vec{z}} + f \frac{e^{i\vec{k}\vec{r}}}{r}$$

$$\psi \xrightarrow{r \rightarrow \infty} \sum_{l, m} \frac{A_l}{r} \sin(kr - \frac{l\pi}{2} + \delta_l) Y_{l, m}$$

} ez legyen egyenlő

$\rightarrow$ nem függ φ -től $Y_{l, 0} = \frac{\sqrt{2l+1}}{\sqrt{4\pi}} P_l(\cos\theta)$ Legendre-polinom

$$e^{i\vec{k}\vec{z}} = \frac{1}{2i\vec{k}\vec{r}} \sum_{l=0}^{\infty} P_l(\cos\theta) (-1)^{l+1} e^{-i\vec{k}\vec{r}} + e^{i\vec{k}\vec{r}} (2l+1)$$

síkhullám sorfejtés

$$e^{i\vec{k}\vec{r}} = \cos(kr) + i \sin(kr) \quad \text{de} \quad \sin(kr) = \frac{e^{i\vec{k}\vec{r}} - e^{-i\vec{k}\vec{r}}}{2i}$$

$$\sin(kr - \frac{l\pi}{2} + \delta_l) = \frac{1}{2i} (e^{i(kr - \frac{l\pi}{2} + \delta_l)} - e^{-i(kr - \frac{l\pi}{2} + \delta_l)})$$

$e^{-i(kr - \frac{l\pi}{2} + \delta_l)}$ - es tagol egyenlő

$$\frac{A_l}{2ir} i^l e^{-i\delta_l} P_l = \frac{1}{2i(kr)} P_l (-1)^{l+1} (2l+1)$$

balra szorozva $\sqrt{\frac{2l+1}{kr}}$ -t

$$A_l = (-1)^l \frac{1}{k} e^{i\delta_l} i^{-l} = \frac{2l+1}{k} i^l e^{i\delta_l} (-1)^l i^l$$

$e^{i(kr - \frac{l\pi}{2} + \delta_l)}$ - es tagol:

$$\frac{1}{r} f = \sum_l \frac{A_l}{2ir} (-1)^l i^l e^{i\delta_l} P_l - \frac{1}{2i(kr)} (2l+1) P_l$$

$$f = \dots = \frac{1}{k} \sum_{l=0}^{\infty} (2l+1) e^{i\delta_l} \sin \delta_l P_l(\cos \theta)$$

$$\sigma(\theta) = |f|^2$$

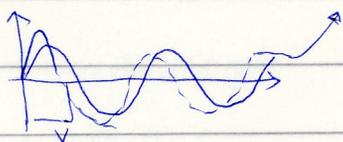
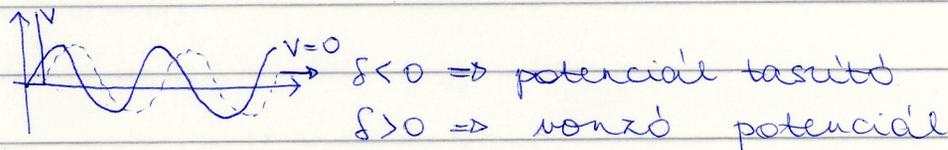
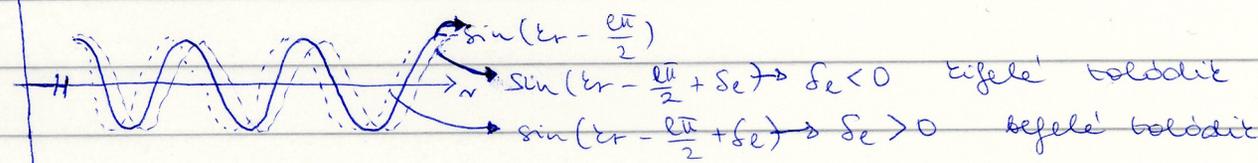
02.14.

$$\sigma_T = \int \sigma(\theta) d\Omega =$$

$$\leftarrow \int P_l(\cos \theta) P_{l'}(\cos \theta) d\Omega = \frac{4\pi}{2l+1} \delta_{ll'}$$

$$\left[\sigma_T = \frac{4\pi}{k^2} \sum_{l=0}^{\infty} (2l+1) \sin^2 \delta_l \right]$$

$u \rightarrow$ radialis hullám

$$\Psi(1, 2) = Y_l(\alpha) \chi_{s_1}^{(1)} \chi_{s_2}^{(2)} \rightarrow$$

izospinhullám.

↪ spinhullám.

mukleonra izospin $T = \frac{1}{2}$

$T_z = \begin{cases} 1/2 & \text{neutron} \\ -1/2 & \text{proton} \end{cases}$ (konvenció)

muklonok spinje $S = \frac{1}{2} \quad v = \pm \frac{1}{2}$

$\vec{r}_1, \vec{r}_2 \Rightarrow \vec{R}_{TKP}, \vec{r}$ attetűnk tömegközépponti és relatív koordináták

$$\Psi(\vec{r}_1, \vec{r}_2) = \Phi(\vec{R}) \psi(\vec{r})$$

$$u''(\vec{r}) + \left(E^2 - \frac{l(l+1)}{r^2} \right) u(\vec{r}) - \frac{2\mu}{\hbar^2} V(\vec{r}) u(\vec{r}) = 0 \quad u = \psi \cdot r$$

$$\mu = \frac{m_1 m_2}{m_1 + m_2} \approx \frac{m_N}{2} \leftarrow \approx 938 \text{ GeV}$$

$$\psi(2,1) = -\psi(1,2)$$

$-\vec{r}$ szöge $\rightarrow$ ~~...~~ $\hat{r} : \theta, \varphi$

$$\psi_l(-\vec{r}) = \psi_{l, \text{rad}}(|\vec{r}|) Y_{lm}(\hat{-r}) = (-1)^l \psi_{l, \text{rad}}(r) Y_{lm}(\theta, \varphi) \quad \hat{-r} : \pi - \theta, \varphi + \pi$$

$\uparrow$ paritás $\pi = (-1)^l$

$$X(1) \quad v_1 = \frac{1}{2}, -\frac{1}{2}$$

$$X_{S, \nu} (1, 2) = \sum_{v_1, v_2} \langle \frac{1}{2}, v_1; \frac{1}{2}, v_2 | S, \nu \rangle X_{\frac{1}{2}, v_1}(1) X_{\frac{1}{2}, v_2}(2)$$

Clebsch-Gordan együttható

$$\frac{1}{2} + \frac{1}{2} = S$$

$$v_1 + v_2 = \nu$$

$$|\frac{1}{2} - \frac{1}{2}| \leq S \leq \frac{1}{2} + \frac{1}{2}$$

$$S=1$$

$$X_{1,1}(1,2) = \langle \frac{1}{2}, \frac{1}{2}; \frac{1}{2}, \frac{1}{2} | 1, 1 \rangle X_{\frac{1}{2}, \frac{1}{2}}(1) X_{\frac{1}{2}, \frac{1}{2}}(2)$$

$$X_{1,-1}(1,2) = \langle \frac{1}{2}, -\frac{1}{2}; \frac{1}{2}, -\frac{1}{2} | 1, -1 \rangle X_{\frac{1}{2}, -\frac{1}{2}}(1) X_{\frac{1}{2}, -\frac{1}{2}}(2)$$

$$X_{1,0}(1,2) = \frac{1}{\sqrt{2}} \left(\langle \frac{1}{2}, \frac{1}{2}; \frac{1}{2}, -\frac{1}{2} | 1, 0 \rangle X_{\frac{1}{2}, \frac{1}{2}}(1) X_{\frac{1}{2}, -\frac{1}{2}}(2) + \langle \frac{1}{2}, -\frac{1}{2}; \frac{1}{2}, \frac{1}{2} | 1, 0 \rangle X_{\frac{1}{2}, -\frac{1}{2}}(1) X_{\frac{1}{2}, \frac{1}{2}}(2) \right)$$

főenergiés $X_{11}(2,1) = X_{11}(1,2)$ $S=1$ szimmetrikus spinfr.

$$X_{1,-1}(2,1) = X_{1,-1}(1,2)$$

$$X_{1,0}(2,1) = X_{1,0}(1,2) \quad 1/\sqrt{2}$$

$$S=0$$

$$X_{0,0}(1,2) = \frac{1}{\sqrt{2}} \left(\langle \frac{1}{2}, \frac{1}{2}; \frac{1}{2}, -\frac{1}{2} | 0, 0 \rangle X_{\frac{1}{2}, \frac{1}{2}}(1) X_{\frac{1}{2}, -\frac{1}{2}}(2) + \langle \frac{1}{2}, -\frac{1}{2}; \frac{1}{2}, \frac{1}{2} | 0, 0 \rangle X_{\frac{1}{2}, -\frac{1}{2}}(1) X_{\frac{1}{2}, \frac{1}{2}}(2) \right)$$

$$X_{0,0}(2,1) = -X_{0,0}(1,2)$$

$S=0$ antiszimmetrikus spinfr.

T-re ugyanazok igazak

$T=1$ szim.

$T=0$ antiszim.

teljes impulzusmomentum

$$\vec{L} + \vec{S} = \vec{J}$$

$$\vec{L} = \vec{S} + \vec{J}$$

$$|L-S| \leq J \leq L+S$$

$$|S-J| \leq L \leq S+J$$

$$S = 0, 1 \quad L = 0, 1, 2, \dots \quad J = 0, 1, 2, \dots$$

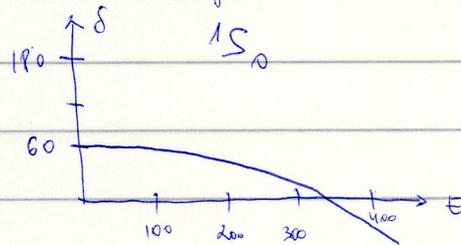
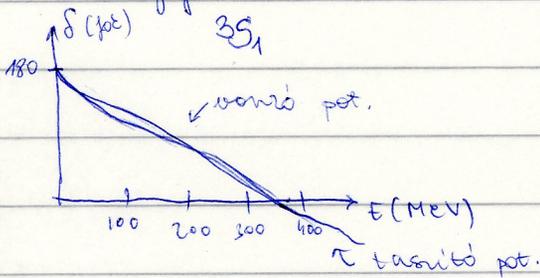
	S	L	T		
$J=0$	0, 1	0, 1	1, 1	$^1S_0$	$\begin{matrix} p+p \\ n+n \\ p+n \end{matrix}$ a teljes hullámfn - net antiszimmetrikusnak kell lenni
$J=1$	0	1	0	$^1P_1$	$p+n$ L páros $\Rightarrow$ szim
deuteron	1	0	0	$^3S_1$	$p+n$ L páratlan $\Rightarrow$ antiszim
	1	1	1	$^3P_1$	$\begin{matrix} p+p \\ n+n \\ p+n \end{matrix}$
deuteron	1	2	0	$^3D_1$	$p+n$ ...

$n+n \rightarrow T_z=0$ v. $T=1$
 $T_z=1$

$p+p \rightarrow T_z=-1, T=1$

$p+n \rightarrow T_z=0, T=0, 1$

meg van a válasz, hogy miért nincs $p+p$ vagy $n+n$ kötött állapot $\rightarrow$ Pauli elv

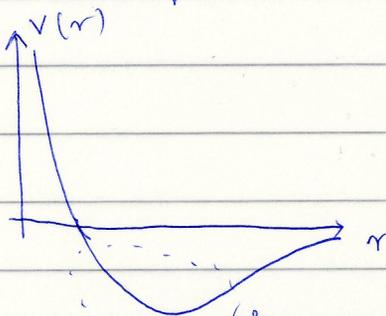
$\Delta E \sim \hbar$

$\sim \frac{\Delta S}{c}$

$\Delta S \approx \frac{\hbar c}{\Delta E} = \frac{197 \text{ MeV fm}}{350 \text{ MeV}} \approx 0,7 \text{ fm}$

0,7 fm belül taszítják egymást, 0,7 fm kívül vonzzák egymást

$V \xrightarrow{r \rightarrow \infty} V_0 \frac{e^{-\mu r}}{r}$

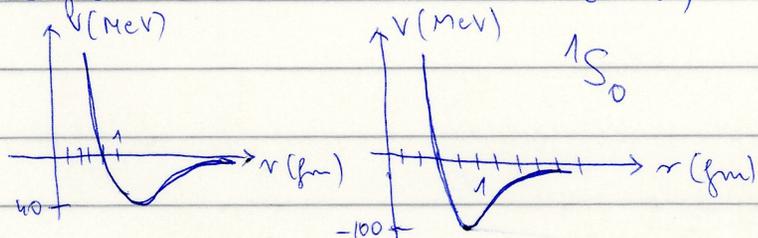

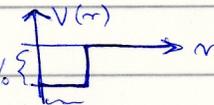
$\sqrt{\hbar^2 k^2} = 0,9 \text{ fm}$

$\Delta S \approx \frac{\hbar c}{m_\pi c^2} \approx 1,4 \text{ fm}$

$r_0 \approx 1,4 \text{ fm}$ piontolcsönhatás

fenomenológus alak $\rightarrow$ Reid (1968)

mérünk rá jó méréssel $\Rightarrow V_0$

deuteron 2,22 MeV milyen legyen V_0 ?

$$V = \begin{cases} -V_0 & r < b \\ 0 & r > b \end{cases} \quad V_0 > 0$$

$$u'' + \left(\frac{2m}{\hbar^2} E - \frac{l(l+1)}{r^2} \right) u - \frac{2m}{\hbar^2} V u = 0 \quad E = \frac{\hbar^2 k^2}{2m}$$

$l=0$ -t mérünk, $E < 0$ kötött állapot

belül $u''_< = -\frac{2m}{\hbar^2} (+V_0 + E) u_<$ $|E| < V_0$

$$\underbrace{\hspace{10em}}_{k^2}$$

kívül $u''_> = -\frac{2m}{\hbar^2} E u_>$

$$\underbrace{\hspace{10em}}_{> 0}$$

$u_< = A \sin(kr) + B \cos(kr)$ ($u(0) = 0$)

$u_> = B e^{-kr} + C e^{kr}$ (lecsúsz)

$A \sin(kb) = B e^{-kb}$
 $A k \cos(kb) = B k e^{-kb}$ Wentzel's

$k \cot(kb) = -\epsilon \approx 0$ $\epsilon \approx 0$ mert $E \approx 0$

$\cot(kb) = 0$

$kb = (2n+1) \frac{\pi}{2}$ $n = 0, 1, 2, \dots$

~~$k^2 = \frac{\pi^2}{4b^2} (2n+1)^2 = \frac{2m}{\hbar^2} V_0$~~

$V_0 = \frac{\hbar^2 \pi^2}{8mb^2} (2n+1)^2$

$n=0 \quad V_0 = \frac{\hbar^2 c^2 \pi^2}{8mc^2 b^2} = \frac{(197 \text{ MeV fm})^2 \pi^2}{8 \cdot \frac{938}{2} \text{ MeV} (1,4 \text{ fm})^2} \approx 50 \text{ MeV}$

ebből nem derült ki hogy $L=0, S=1$ van

$L=0, S=0$ nincs

$V_{NN} = V_c(r) + V_s \vec{\sigma}_1 \cdot \vec{\sigma}_2$

$\Psi = \psi(r) \chi_s \tau_T$ Pauli matrikókkal csinált vektorok

$\langle \chi_s | \vec{\sigma}_1 \cdot \vec{\sigma}_2 | \chi_s \rangle$

$s=1 \quad v=1$

$\vec{S} = \frac{1}{2} (\vec{\sigma}_1 + \vec{\sigma}_2)$ tr egyszerűen

$S^2 = \frac{1}{4} (\sigma_1^2 + \sigma_2^2 + 2 \vec{\sigma}_1 \cdot \vec{\sigma}_2)$

$$\vec{\sigma}_1 \vec{\sigma}_2 = \frac{1}{2} (4S^2 - \sigma_1^2 - \sigma_2^2)$$

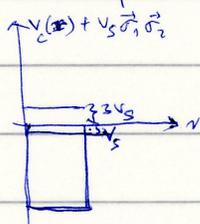
$$\langle S=1 | \vec{\sigma}_1 \vec{\sigma}_2 | S=1 \rangle = \frac{1}{2} (4 \cdot 1 \cdot 2 - 6 \cdot 1) = 1$$

$\begin{matrix} \uparrow & \uparrow \\ S & (S+1) \end{matrix}$

$$\langle S=0 | \vec{\sigma}_1 \vec{\sigma}_2 | S=0 \rangle = \frac{1}{2} (4 \cdot 0 \cdot 1 - 6 \cdot 1) = -3$$

valóban különbözget
tesz a két állapot
között

$V_S < 0$ hogy a triplett morduljon lefele a singlett
feléle

$|V_S| > E_d \Rightarrow$ singlett állapot nem kötött

$$|V_S| > \frac{E_d}{4}$$

$V_{NN} = V_C + V_S \vec{\sigma}_1 \vec{\sigma}_2 + \dots ? \rightarrow$ hogy a zövi jöjjen ki

$$\Psi_d = c_0 \Psi_{l=0} \chi_{S=1} \tau_{T=0} + c_2 \Psi_{l=2} \chi_{S=1} \tau_{T=0} \quad J^\pi = 1^+$$

$$|c_0|^2 + |c_2|^2 = 1$$

02.24.

annymial kell lenniük, hogy visszakapjuk a kvadrupól-
momentumot

$$\langle \Psi_{L=0} \chi \tau | V_C + V_S \vec{\sigma}_1 \vec{\sigma}_2 | \Psi_{L=2} \chi \tau \rangle = 0$$

$$\langle \Psi_{L=0} | V_C(r) | \Psi_{L=2} \rangle = 0$$

$\vec{\sigma}_1 \vec{\sigma}_2 = 0$

ez a potenciál nem csatolja össze a deuteron két
komponensét

$$\langle \delta \Psi | H - E | \Psi \rangle = 0$$

$$\delta \Psi = \delta c_0 \Psi_0 + \delta c_2 \Psi_2$$

$$\begin{pmatrix} A-E & 0 \\ 0 & B-E \end{pmatrix} \begin{pmatrix} c_0 \\ c_2 \end{pmatrix} = 0$$

$$\Rightarrow \begin{cases} E=A & c_0=1 & c_2=0 \\ E=B & c_0=0 & c_2=1 \end{cases}$$

$\rightarrow$ a két megoldás

ha nincs összekapcsolva a két komponens, akkor
csak az egyik valósul meg a természetben
kiegészítjük a potenciált

potencialnak skalárnak kell lenni

és az impulzusmomentum $\rightarrow$ másodrendű tenzor

kell valami a spinből is, hogy skalar

legyen (eltolás invariancia, forgási invariancia, és a többi szimmetriát is tartsa, paritást is)

legegyszerűbb alak: $\hat{S}_{12} = 3(\vec{r}_1 \cdot \vec{n})(\vec{\sigma}_2 \cdot \vec{n}) - \vec{\sigma}_1 \cdot \vec{\sigma}_2$

$\vec{n} = \frac{\vec{r}}{r}$

tenzortölcsönkatas

átírható más alakra $\sqrt{\frac{24\pi}{5}} (S^{(2)} \cdot R^{(2)})$ irreducibilis tenzor-operátorok

$R_m^{(2)}$ komponensek $m = -2, -1, 0, 1, 2$

$R_m^{(2)} = Y_{2m}(\vec{r})$

$S_m^{(2)} = \sum_{\nu_1, \nu_2 = -1}^1 \langle 1, \nu_1, 1, \nu_2 | 2, m \rangle \sigma_{1\nu_1}^{(1)} \sigma_{2\nu_2}^{(1)}$

↑ tenzor rendje

↑ $\sigma_{2\nu_2}^{(1)}$

↑ $\sigma_{1\nu_1}^{(1)}$

↑ ν spinindex

$\sigma_0^{(1)} = \sigma_z$ $\sigma_{\pm 1}^{(1)} = \mp \frac{1}{\sqrt{2}} (\sigma_x \pm i\sigma_y)$

tulajdonságai az irreducibilis tenzoroperátoroknál:

- skalárszorzat

$(R^{(k)} \cdot S^{(k)}) \equiv \sum_{m=-k}^k (-1)^m R_m^{(k)} S_{-m}^{(k)}$

- $(R^{(k)} \cdot S^{(k)})$

ϵ -adrendű irreducibilis operátorok skalárszorzata

↑ r ↑ s egyféle koordinátán hatnak

$\langle L, S, J, \pi | (R^{(k)} \cdot S^{(k)}) | L', S', J', \pi' \rangle \neq 0$, ha

$J = L + S$ $\pi = (-1)^L$

$J' = L' + S'$ $\pi' = (-1)^{L'}$

- $J' = J$

- $\pi' = \pi$

- $L' = L + k$

- $S' = S + k$

$(|S-k| \leq S' \leq S+k) \leftarrow$

$\epsilon = 2$ $\langle \psi_{L=0, S=1, J=1, \pi=1} | (S^{(2)} \cdot R^{(2)}) | \psi_{L=2, S=1, J=1, \pi=1} \rangle$

$J = J' \checkmark$, $\pi = \pi' \checkmark$,

$\vec{0} + \vec{2} = \vec{2} \checkmark$, $\vec{1} + \vec{2} = \vec{1} \checkmark$

és a tag összetapasztja a két komponenset $\neq 0$

$V_{NN}(\vec{r}) = V_c(r) + V_s(r) \vec{\sigma}_1 \cdot \vec{\sigma}_2 + V_T(r) \hat{S}_{12}$

$\psi_d^{J=1, \pi=1+}(\vec{r}) = (c_0 \psi_{L=0}(\vec{r}) + c_2 \psi_{L=2}(\vec{r})) \chi_{S=1} \tau_{T=0}$

$|c_0|^2 \approx 0,96$

$|c_2|^2 \approx 0,04$

ha szimmetriát irányából indulnánk, akkor a

potenciálban lehetnek még további tagok;

- spinpályák kölcsönhatás $V_{LS}(r) \vec{L} \vec{S}$ $\vec{L} \cdot \vec{S} = (L^{(1)} \cdot S^{(1)})$
- $V_{LL}(r) \vec{L}^2$ $\langle 4, 5, 7 | \vec{L} \vec{S} | 4, 5, 7 \rangle$

ezzel az öt taggal a legáltalánosabb a potenciál
 Ha 8 nukleon rendszert lehet leírni, numerikusan ezáltal számolni, de ehhez is a legnagyobb számítógép kell.

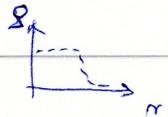
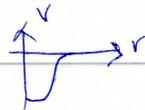
Nagyon bonyolultak $\rightarrow$ 3 nukleonnal van olyan tag is, ami mindhárom nukleontól egyaránt függ

Kell magmodell!

- pl. - folyadék-cseppmodell $\rightarrow$ jól leírja pl. a hasadást
- $\rightarrow$ kollektív mozgással foglalkozik

- összes többivel kölcsönhatás $\rightarrow$ átlagosított $\rightarrow$ mintha külső tér hatna minden nukleonra

$$V = V_0 \frac{1}{e^{\frac{r-R}{r_0}} - 1}$$

Saxon-Woods - potenciál

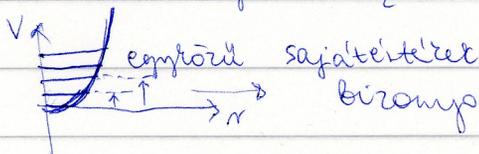
származék parabolapotenciált

$$V = \frac{1}{2} m \omega^2 r^2$$

$$r^2 = x^2 + y^2 + z^2$$

$$E = (n_x + n_y + n_z + \frac{3}{2}) \hbar \omega$$

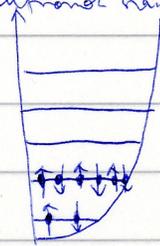
$$n_x, n_y, n_z = 0, 1, 2, \dots$$

egyenlő sajátértékek bizonyos számoknál túlnyomólagos viselkedés

becsüljük a szintekre a nukleonokra

N	n_x	n_y	n_z	n_n	$\sum n_n$
0	0	0	0	2	2
1	1	0	0	6	8
	0	1	0		
	0	0	1		
2	1	1	0	12	20
	1	0	1		
	0	1	1		
	2	0	0		
	0	2	0		
	0	0	2		

$n_x = N - \ell$ $\ell = 0, \dots, N$
 $n_y = 0, \dots, \ell$
 $n_z = N - n_x - n_y$

$$\sum_{\ell=0}^N (\ell+1) = \frac{N(N+1)}{2} + (N+1) = \frac{(N+1)(N+2)}{2}$$

$n_n = (N+1)(N+2)$ az állapotok száma

$N = 3$

$n_n = 20$

mátrix-szám
40 ↗

ugyanírt a problémát polárkoordinátákban kéne megoldani

$\Psi_{nlm} = N_{nlm} r^l e^{-\frac{r}{2b}} L_n^{l+\frac{1}{2}} \left(\frac{r^2}{b^2}\right) Y_{lm}$

$b = \frac{\hbar m}{\omega}$ $L_n \rightarrow$ Laguerre-polinom
mélyparaméter

$E_{nl} = \underbrace{(2n+l+\frac{3}{2})}_{N} \hbar \omega$

(lásd: Constantinescu - Magyar)

$$\begin{cases} N = 0, 1, \dots \\ l = 0, 1, \dots, N \\ n = 0, 1, \dots, N \end{cases}$$

ez a harmonikus oszcillátoros kéjmodell

N páros $\Rightarrow$ l páros (és fordítva)

N n l ^{retüllet} nN Σ : mátrix számolat kicsit más alakban megkapjuk

0	0	0	$\frac{2 \cdot 1}{2 \cdot 1}$	2	↓ 2
1	0	1	$\frac{2 \cdot 3}{2 \cdot 1}$	6	↓ 8
2	0	2	$\frac{2 \cdot 5}{2 \cdot 1}$	10	↓ 20
	1	0	$\frac{2 \cdot 1}{2 \cdot 1}$	2	↓ 40
3	0	3	$\frac{2 \cdot 7}{2 \cdot 1}$	14	
	1	1	$\frac{2 \cdot 3}{2 \cdot 1}$	6	

még mindig valami

hiányzik, mert a 40

nem jó

vegyük be a parabola mellé az $\vec{L} \vec{S}$ spinpálya kölcsönhatást

$\vec{J} = \vec{L} + \vec{S}$
↖ + 1/2

$l = 0 \quad j = \frac{1}{2}$
 $l = 1 \quad j = \frac{3}{2}, \frac{1}{2}$
 $l = \dots \quad j = l + \frac{1}{2}, l - \frac{1}{2}$

ez azt fogja eredményezni

$\langle l, s = \frac{1}{2}, j = l + \frac{1}{2} | \vec{L} \vec{S} | l, \frac{1}{2}, l + \frac{1}{2} \rangle =$

$J^2 = L^2 + S^2 + 2 \vec{L} \vec{S}$

$\vec{L} \vec{S} = \frac{1}{2} (J^2 - L^2 - S^2)$

$= \frac{1}{2} \left((l + \frac{1}{2})(l + \frac{3}{2}) - l(l+1) - \frac{1}{2} \cdot \frac{3}{2} \right) = \frac{1}{2} l$

$\frac{l^2 + 2l + \frac{3}{4} - l^2 - l - \frac{3}{4}}{2} = \frac{l}{2}$

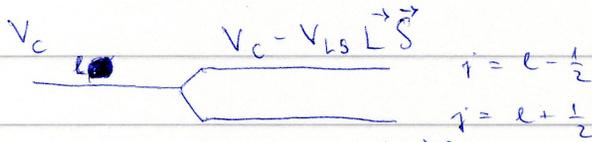
$$\langle l, \frac{1}{2}, l - \frac{1}{2} | \vec{L} \cdot \vec{S} | l, \frac{1}{2}, l - \frac{1}{2} \rangle =$$

$$= \frac{1}{2} \left[(l - \frac{1}{2})(l + \frac{1}{2}) - l(l + 1) - \frac{1}{2} \cdot \frac{3}{2} \right] = \underline{\underline{-\frac{1}{2}(l + 1)}}$$

$$l^2 - \frac{1}{4} - l^2 - l - \frac{3}{2}$$

az egyik pozitív a másik negatív
rebben feloldódik a degeneráció

$-V_{LS} \cdot \vec{L} \cdot \vec{S}$ $V_{LS} > 0$

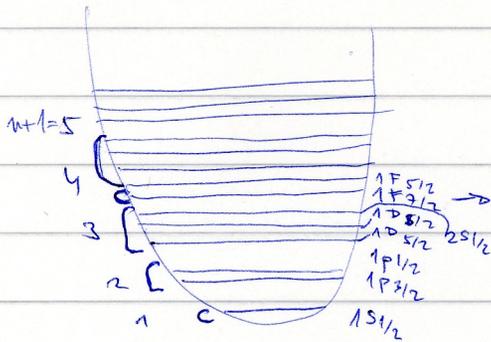

felhasad az energiaszint

$(N = 2n + 1)$

$(n+1)l_j$	$l \rightarrow$	s	p	d	f	g	h	i	
N	0	1	2	3	4	5	6	7	...
n	0	0	1	0	1	2	0	1	2
l	0	1	2	0	3	4	2	0	5
j	$\frac{1}{2}$	$\frac{3}{2}$	$\frac{5}{2}$	$\frac{7}{2}$	$\frac{9}{2}$	$\frac{11}{2}$	$\frac{13}{2}$	$\frac{15}{2}$	$\frac{17}{2}$

	$1S_{1/2}$	$1P_{3/2}$	$1P_{1/2}$	$1D_{5/2}$	$1D_{3/2}$	$2S_{1/2}$	$1F_{7/2}$	$1F_{5/2}$	$2P_{3/2}$	$2P_{1/2}$	$1G_{9/2}$	$1G_{7/2}$	$2D_{5/2}$	$2D_{3/2}$	$3S_{1/2}$	$1H_{11/2}$	$1H_{9/2}$	...					
j. lehetséges állapotok	2	4	2	6	4	2	8	6	4	2	10	8	6	4	2	12	10	8	6	4	2	...	
Σ	2	8		20	28				50						82				126				...

$N = 4$ - től a legalsó állapot beleszivósít
az alatta lévő-be
nagyon kevésbé a 4. négyed $\Rightarrow$ ekkor aló

adott atommag neutronkonfigurációja

^{40}Ca 20 proton + 20 neutron

proton konfiguráció

$(1S_{1/2})^2 (1P_{3/2})^4 (1P_{1/2})^2 (1D_{5/2})^6 (1D_{3/2})^4 (2S_{1/2})^2$

neutron - "

^197Au 79

$Z = 79$ $A = 197$ $N = 118$

lesz $Z+1$ - ban

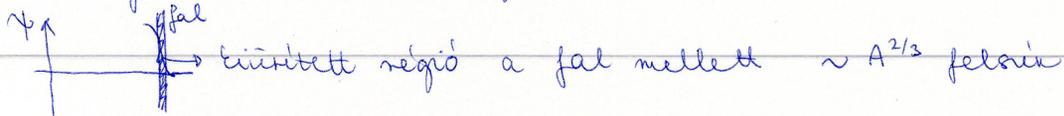
tekintsük V térfogatú gáznak az atommagot

$T=0$, Fermi-Dirac statisztika $\int \frac{1}{k^3} \frac{1}{e^{\frac{E-F}{kT}} - 1} d^3r d^3p = A$

$g(\mu) \Rightarrow \mu(g)$ neutronra és protonra más

$E = E(g, \mu) \quad E = E(g_n, \mu_n) + E(g_p, \mu_p) = cA + d \frac{(N-Z)^2}{A}$

Fermi-gáz modellel jön ki c_1, c_4 és c_2 is

milyen seles? sűrűség is megnövekszik $\Rightarrow c_2$

perturbációszámítással ezeket meg hozzá kell adni a kölcsönhatást is $\rightarrow$ ki lehet hozni a kísérletileg mért c -ket.

A tömegszámú atommagot körül helyez Z a p

$$\left. \frac{\partial E_B}{\partial Z} \right|_{A=\text{const.}} = -2c_3 \frac{Z}{A^{1/3}} - 2c_4 \frac{(A-2Z)}{A} (-2) = 0$$

$$c_3 Z A^{2/3} - 2c_4 (A-2Z) = 0$$

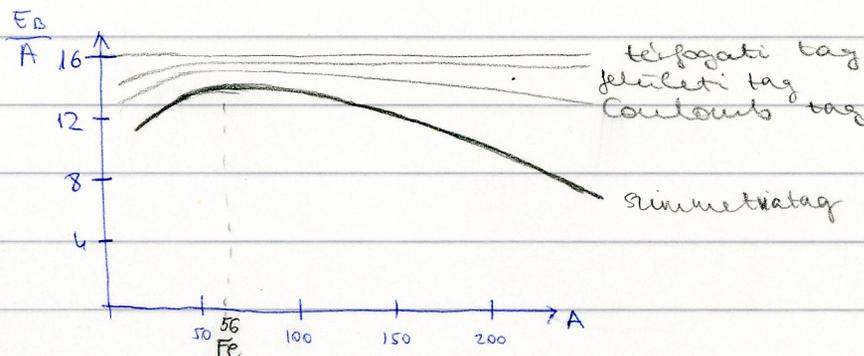
$$Z = \frac{2c_4 A}{c_3 A^{2/3} + 4c_4} = \frac{A/2}{1 + \frac{c_3}{4c_4} A^{2/3}}$$

$Z < \frac{A}{2}$ mindig

pl:	A	Z	N
	50	23	27
	100	43	57
	200	80	120

$A = 208 \quad Z \approx \frac{104}{1 + 0,0045 \cdot 35,1} \approx 82,3 \quad Z = 82 \quad N = 126$ magkísusak

Így jut be a Z_{stabil} E -be $\rightarrow \left. \frac{\partial E}{\partial A} \right|_{Z=Z_{\text{stab}}} = 0$

hogyan hasad két részre egy mag

$$(A, N, Z) \rightarrow (A_1, Z_1, N_1) + (A_2, Z_2, N_2) + {}^2_{13}n$$

$$A = N + Z$$

$$A = A_1 + A_2$$

$$N = N_1 + N_2$$

$$Z = Z_1 + Z_2$$

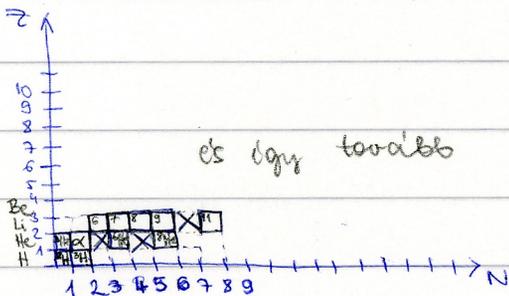
fragmentumok

sámolni

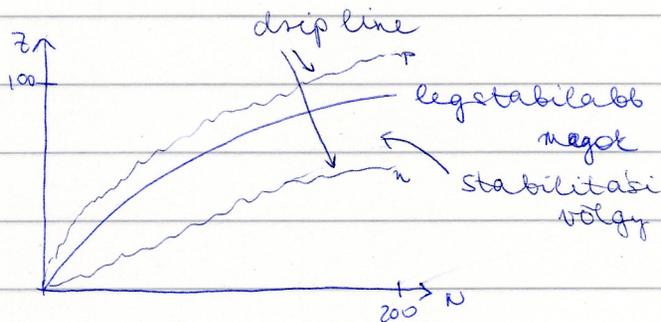
tömegelosulás valószínűségét lehet tudni

akkor kapjuk a leggyelzebb töteet, ha 2-3 neutron is képrödik

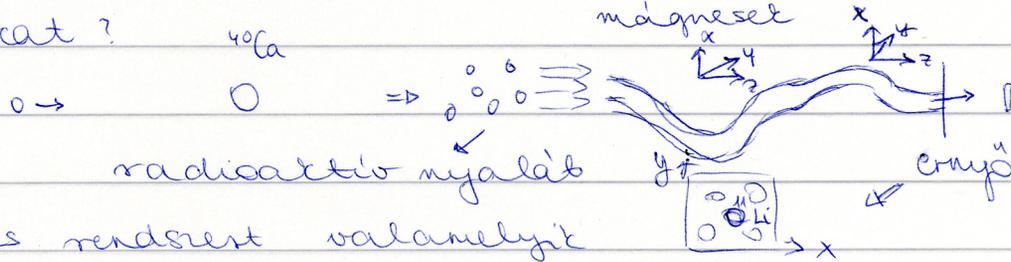
Isotóptérkép:

és egy tovább

hogyan állítjuk elő a stabilaktól odébb lévő rövid életű magokat?

mágneses rendszert valamelyik

izotópra kell átusálni → arra a helyre

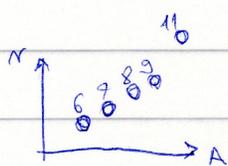
is rakunk egy céltárgyat

${}^{11}\text{Li} \Rightarrow$ nyaláb

—○— sörteés ha nem megy neki

—○— nekimegy → sörtesít a ${}^{11}\text{Li}$

mérhető impakt paraméterrel, kölcsönhatási hatás keresztmetszettel a ${}^{11}\text{Li}$ sugara

$$r_{\text{Li}} \approx r_{\text{Pb}} = r_0 (A)^{1/3} \cdot 2,17$$

ennyiszor nagyobb a vöktől

jön → feltönik $\leftarrow {}^9\text{Li} + 2n$

(${}^9\text{Li}$ továbbra is görbült pályán)

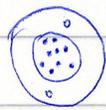
neutronokat figyelejt meg

neutronok impulzusát nézzük $\rightarrow$ impulzuseloszlás

eloszlás szélessége Γ $\langle p \rangle \langle \Gamma \rangle \approx k$
 kis atommagnál széles

^{11}Li -nél vannak neutronok, amik nagy térben vannak és vannak, amik kicsiben

kívül van a +2 neutron a normál sűrűségű magon

"neutron glóbia" halo ^8He

^6He

n.

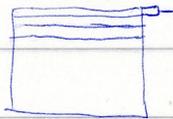
szivar

dineutron

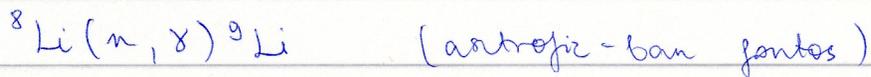
előleg létre lehet hozni mindent a drip line - elig az ilyen távoliakra nem olyan a héjmodell és a mágikus számok, mint a legstabilabbakra

Neutronok detektálása komplex: neutron falat építet

üvegcsövet + benne folyadék ~~szilikon~~ p-detektorok

Radioaktív nyáláb a magreakciónál is használható és hasznos

^9Li

6 olyan nagy, hogy csak Cb -én!

γ -ok a közvetítő részecskék

$\rightarrow$ virtuális foton kibővíti egy neutron

Coulomb disszociáció

^9Li

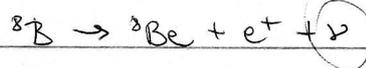
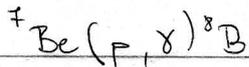

^8Li

$+ n$

hataátlépszámot mérünk

előleg ugyanaz, mint a fordított

fontos Napneutrino

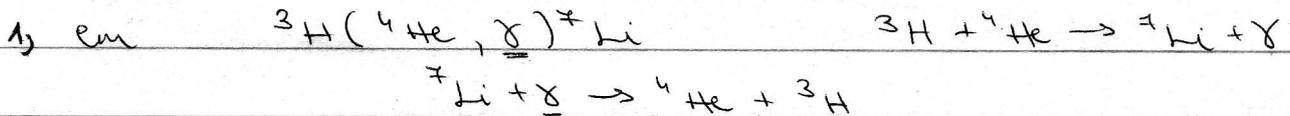
fontosan akarjuk tudni a hatáskeresztmetszetet
 Napban 20 keV energiája van a protonnak
 kb. 1 GeV kellenek, hogy legyőzze a p a
 ${}^7\text{Be}$ Coulomb-taszítást

nem tudhat 100 keV alá menni, mert
 nagyon kicsi a hatáskeresztmetszet

03.10.

$\sigma \sim \frac{2\pi}{h} |\langle \Psi_f | \hat{O} | \Psi_i \rangle|^2$ Fermi - arányosságot
 ↑
 kölcsönhatási tag (a Hamiltonból)

$\hat{O}$ lehet erős, gyenge, em

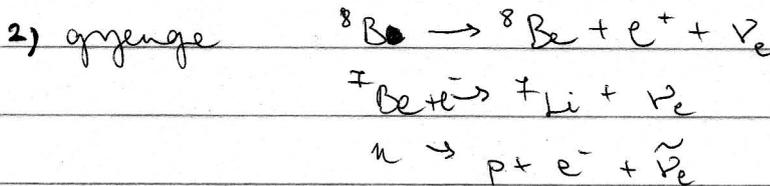

γ mindig em esetben van

$\hat{O} = -\frac{e}{mc} \frac{\vec{p} \vec{A} - \vec{A} \vec{p}}{2} - \mu \vec{\sigma} \vec{H}$

↑
 részecske mágneses momentuma

multiploszorosfejtést lehet használni

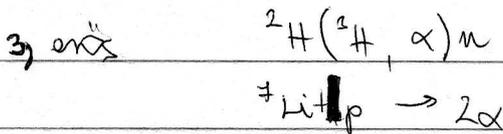
ν_e van mindig benne

$\hat{O} \sim \sum_{i=1}^A t_+^i$ ← izospinleptetóoperátorok $t_-(|n\rangle) = |p\rangle$

$\hat{t}_i = \hat{t}_f$ ← Fermi - operátor (vektor) $t_+(|p\rangle) = |n\rangle$

$\hat{O}_\mu \sim \sum_i t_+^i \sigma_\mu^i$ $\hat{t}_i = \hat{t}_f$ $\hat{t}_f = \hat{t}_i \pm 1$ ~~$\hat{t}_f = \hat{t}_i = 0$~~

← Gamow - Teller (axialvektor)

$\hat{O} = \hat{S} \leftarrow S \text{ matrix}$

$\Psi \rightarrow H^-(\epsilon, r) + S H^+(\epsilon, r)$

$e^{-i\epsilon r}$

$e^{i\epsilon r}$

Rendel - függvények / Coulomb - jöel

$e^{i\delta}$ (egy csatoma esetén)

n csatoma esetén $n \times n$ - es matrix S - matrix

az erős kölcsönhatáshoz tartozó hatásteremtészet

szólal nagyobb, mint a másik kettő

$S \gg EM \gg W$

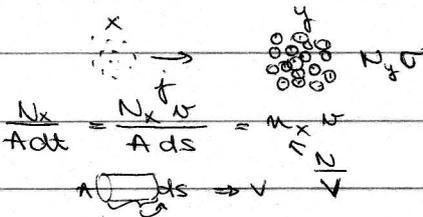
$\alpha_s > 1$

$\alpha = \frac{1}{137}$

$\alpha_w \approx 10^{-7}$

(nem - perturbatív elmélet a QCD)

$x + y \rightarrow \dots \quad \sigma(E) \rightarrow$ mérjút a Földön

idő és térfogategységenkénti reakció száma = reakcióráta

$R_{xy} = \frac{1}{1 + \delta_{xy}} n_x n_y \langle \sigma v \rangle$

$\langle \sigma v \rangle$ párrakcióráta

termikus átlag sebességeloszlásra

nonrelativisztikus eset $\rightarrow$ Maxwell - eloszlás

$\phi(v) d^3v = \left(\frac{m}{2\pi k_B T} \right)^{3/2} e^{-\frac{mv^2}{2k_B T}} d^3v$

$\int \phi(v) d^3v = 1$

$\phi(m_1, v_1) \phi(m_2, v_2) d^3v_1 d^3v_2 = \phi(M, v) \phi(\mu, v) d^3v d^3v$

$v_2 - v_1 = v$ relatív sebesség

$V = \frac{m_1 v_1 + m_2 v_2}{m_1 + m_2}$ TKP sebesség

$M = m_1 + m_2 \quad \mu = \frac{m_1 m_2}{m_1 + m_2}$

$\phi(v) d^3v = \left(\frac{\mu}{2\pi k_B T} \right)^{3/2} e^{-\frac{\mu v^2}{2k_B T}} d^3v$

$\langle \sigma v \rangle = \left(\frac{\mu}{2\pi k_B T} \right)^{3/2} \int_0^\infty \sigma(E) v e^{-\frac{\mu v^2}{2k_B T}} 4\pi v^2 dv$

$\frac{\mu v^2}{2} = E$

$$v = \sqrt{\frac{2}{\mu}} \sqrt{E} \quad \text{abszolút} \quad 2 \frac{\mu}{2} v dv = dE$$

$$\begin{aligned} \langle \sigma v \rangle &= \left(\frac{\mu}{2\pi \epsilon_B T} \right)^{3/2} 4\pi \int_0^\infty \sigma(E) \frac{2}{\mu} E \frac{1}{\mu} dE = \frac{8\pi}{\mu^2} \left(\frac{\mu}{2\pi \epsilon_B T} \right)^{3/2} \int_0^\infty \sigma(E) E e^{-\frac{E}{\epsilon_B T}} dE = \\ &= \left(\frac{8}{\pi \mu} \right)^{1/2} \left(\frac{1}{\epsilon_B T} \right)^{3/2} \int_0^\infty \sigma(E) E e^{-\frac{E}{\epsilon_B T}} dE \end{aligned}$$

Korai univerzum termodinamikája:

$c = \hbar = \epsilon_B = 1$ egységrendszer

$1 \text{ eV} \approx 11600 \text{ K} !$ (Napban $\approx 1,5 \text{ keV}$)

$1 \text{ K}^3 = 83,4 \frac{1}{\text{cm}^3}$

$1 \text{ K}^4 = 1,28 \cdot 10^{-35} \frac{\text{g}}{\text{cm}^3}$

$c = \dots \frac{\text{m}}{\text{s}}, \quad \hbar = \dots \text{J} \cdot \text{s} = \frac{\text{kgm}^2}{\text{s}}, \quad G = \dots \frac{\text{m}^3}{\text{kg s}^2}$

$l_{\text{Planck}} = \sqrt{\frac{\hbar G}{c^3}}$

$t_{\text{Planck}} = \sqrt{\frac{\hbar G}{c^5}}$

$m_{\text{Planck}} = \sqrt{\frac{\hbar c}{G}}$

$E_{\text{Planck}} = m_{\text{Planck}} \cdot c^2 = 1,22 \cdot 10^{19} \text{ GeV}$

ha $\hbar = c = 1 \rightarrow m_{\text{Planck}}^2 = \frac{1}{G}$

Feltételezés:

hőmérsékleti egyensúlyban lévő gáz, minden részecské benne van

$\Rightarrow$ kvantumstatistika

$f(p) = \frac{g}{e^{\frac{E-M}{T}} \pm 1}$

elemi fáziscella betöltési száma

g : a degeneráció (pl. spin)

elemi fáziscella: $(2\pi)^3$

egységnyi fázistérben lévő részecskék

száma

$N_i = \frac{1}{(2\pi)^3} \int \frac{g_i}{e^{\frac{E-M_i}{T_i}} \pm 1} d^3r d^3p$

Hubble - térfogat: a horizonton belüli térfogat
 → véges ⇒ ki lehet $d^3\vec{r}$ -re integrálni ⇒ V

$$E^2 = m^2 + p^2$$

$$n_i = \frac{g_i}{(2\pi)^3} 4\pi \int_0^\infty \frac{1}{e^{\frac{E_i - \mu_i}{T_i} \pm 1}} p^2 dp = \frac{g_i}{2\pi^2} \int_0^\infty \frac{1}{e^{\frac{E_i - \mu_i}{T_i} \pm 1}} p^2 dp \leftarrow \text{sűrűség}$$

↑
 $\frac{N_i}{V}$

$$nyomás: P_i = \frac{g_i}{2\pi^2} \int_0^\infty \frac{p^2}{3E_i} \frac{1}{e^{\frac{E_i - \mu_i}{T_i} \pm 1}} p^2 dp$$

↑
 $\frac{P^2}{3E}$ természet
 atlag

$$P = -\frac{dE}{dV} = -\frac{dE}{dp} \frac{dp}{dV} = \frac{p}{E} \frac{p}{3V}$$

↑
 $V \sim R^3, p \sim R^{-1} \rightarrow V^{-1/3}$

⊕ Fermi - Dirac

⊖ Bose - Einstein

Relativisztikus eset: $T \gg m, \mu$

$$n_i = \frac{g_i}{2\pi^2} \int_0^\infty \frac{1}{e^{\frac{E}{T} \pm 1}} E^2 dE = \frac{g_i T^3}{(2\pi)^3} \int_0^\infty \frac{x^2}{e^x \pm 1} dx$$

$\frac{E}{T} = x$

$\oplus: \frac{3}{2} \int(3)$
 $\ominus: 2 \int(3)$

$\int(3) \approx 1,202 \dots$

↳ fotóra mindig

$\frac{1}{\pi^2} \int(3) g_b T_b^3$

$\frac{3}{4\pi^2} \int(3) g_f T_f^3$

$$S_i = \frac{g_i}{2\pi^2} T^4 \int_0^\infty \frac{x^3}{e^x \pm 1} dx$$

$\oplus: \frac{\pi^4}{15}$
 $\ominus: \frac{7\pi^4}{8 \cdot 15}$

$\oplus: \frac{\pi^2}{30} g_b T_b^4$
 $\ominus: \frac{7\pi^2}{8 \cdot 30} g_f T_f^4$

$P_i = \frac{1}{3} S$ ← állapotegyenlete a relativisztikus gáznak $P = w \rho \quad w = \frac{1}{3}$

$$\rho = \sum_i S_i = \frac{\pi^2}{30} g_* T^4 \quad T = T_r$$

↑ mindent fotonhőmérsékletben

$$g_* = \sum_b g_b \left(\frac{T_b}{T}\right)^4 + \frac{7}{8} \sum_f g_f \left(\frac{T_f}{T}\right)^4 \rightarrow \text{effektív degenerációs fok}$$

Resztelők:

generáció	polárizáció	szín	íz	r/r̄	f(b)	g
e, μ, τ	2	1	1	2	$\frac{1}{8}$	12
ν_e, ν_μ, ν_τ	1	1	1	2	$\frac{1}{8}$	6
q	2	3	2	2	$\frac{1}{8}$	72
γ, W^+, W^-, Z^0	2	1	4	1	1	8
g	2	8	1	1	1	16
H	1	1	4	1	1	4

resztelők/anti

Ultrarelativisztikus eset: $T > 300 \text{ GeV}$

(mindenkori relativisztikus)

$$90 \cdot \frac{7}{8} = 78,75 + 28 = 106,75 = g_{**} (300 \text{ GeV})$$

$$g_{**} (10 \text{ MeV}) = 2 + 6 \cdot \frac{7}{8} + 4 \cdot \frac{7}{8} = 10,75$$

$e, \nu_e, \nu_\mu, \nu_\tau, \gamma$ hőmérsékleti egyensúlyban vannak

$$g_{**} (2,72 \text{ K} = 2,72 \frac{1}{14600} \text{ eV}) = 2 + 6 \cdot \frac{7}{8} \left(\frac{T_\nu}{T}\right)^4$$

↳ mincs a ν és γ hőm. egyensúlyban

$$n_b = \frac{1}{\pi^2} g_b \int_0^\infty (3) T^3$$

$$n_{\text{foton}} (m_a = 2,72 \text{ K}) = \frac{1}{\pi^2} \cdot 2 \cdot 1,202 \cdot (2,725)^3 \text{ K}^3 = 411 \frac{1}{\text{cm}^3}$$

$\uparrow$
 $8^{3/4} \frac{1}{\text{cm}^3}$

$$g_{\text{rel}} (T=10 \text{ MeV}) = \frac{\pi^2}{30} g_{**} T^4 = \dots$$

Nemrelativisztikus eset: $T \ll m, m-\mu$

$$E^2 = m^2 + p^2 \quad p \ll m$$

$$E = \sqrt{m^2 + p^2} = m \sqrt{1 + \frac{p^2}{m^2}} \approx m \left(1 + \frac{p^2}{2m^2}\right) = m + \frac{p^2}{2m}$$

$$n_i = \frac{g_i}{2\pi^2} \int_0^\infty \frac{e^{-\frac{E-\mu}{T}}}{1 \pm e^{-\frac{E-\mu}{T}}} p^2 dp \approx \frac{g_i}{2\pi^2} \int_0^\infty e^{-\frac{m-\mu+p^2}{T}} p^2 dp =$$

$$= \frac{g_i}{2\pi^2} e^{-\frac{m-\mu}{T}} \int_0^\infty e^{-\frac{p^2}{2mT}} p^2 dp = \frac{p^2}{2mT} = x^2$$

$$= \frac{g_i}{2\pi^2} e^{-\frac{m-\mu}{T}} (2mT)^{3/2} \int_0^\infty e^{-x^2} x^2 dx =$$

$\underbrace{\int_0^\infty e^{-x^2} x^2 dx}_{\frac{\sqrt{\pi}}{4}}$

$$= g_i \left(\frac{2mT}{\pi}\right)^{3/2} e^{-\frac{m-\mu}{T}}$$

$n_i = g_i \left(\frac{mT}{2\pi}\right)^{3/2} e^{-\frac{m-\mu}{T}}$ mincs különbség nemrelativisztikus esetben boron és fermion között

$$P_i = \frac{g_i}{2\pi^2} \int e^{-\frac{m-\mu+p^2}{T}} \left(m + \frac{p^2}{2m}\right) p^2 dp = \int_0^\infty e^{-x^2} x^4 dx = \frac{3\sqrt{\pi}}{8} = \frac{\sqrt{\pi}}{4} \frac{3}{2}$$

$$= m n_i + (2mT)^{5/2} \frac{1}{2m} \frac{g_i}{2\pi^2} e^{-\frac{m-\mu}{T}} \int_0^\infty e^{-x^2} x^4 dx = m n_i + n_i 2mT \frac{1}{2m} \frac{3}{2} = n_i \left(m + \frac{3}{2}T\right) \approx \underline{n_i m}$$

nyomás: $P_i = \frac{g_i}{2\pi^2} \int e^{-\frac{m-\mu+p^2}{T}} \frac{p^2}{3\left(m + \frac{p^2}{2m}\right)} p^2 dp = \frac{2}{3} \cdot \frac{3}{2} T n_i = \underline{T n_i}$

$P = w\rho$

$w_{relativisztikus} = \frac{1}{3}$ (sugárzásra)

$w_{nemrelativisztikus} = 0$

Ila hül az univerzum a részecskéit ki foghat csüni a termikus egyensúlyból, mert nem hatnak kölcsön

$\nu + e^- \leftrightarrow \nu + e^-$

$\nu + \bar{\nu} \leftrightarrow e^- + e^+$

kölcsönhatási ráta $\Gamma \sim G_F T^5 \rightarrow$ rohamosan

csökten a hőmérséklettel

Táplálási ráta $H \sim T^2$

ha $\Gamma > H \Rightarrow$ hőmérsékleti egyensúly

$\Gamma < H \Rightarrow$ mincs -- --

A neutrínó $\approx 1,5$ MeV -en esik ki a termikus egyensúlyból $\rightarrow$ adiabatikusan táplál és hül $\rightarrow$ hogy hül tovább?

Kozmikus neutrínóhatár.

$D =$ decoupling

~~korábban~~ $N_D = \frac{4\pi R_0^3}{3} \frac{g}{2\pi^2} \int_0^\infty \frac{1}{e^{\frac{E_0 - \mu_0}{T_0} + 1}} p^2 dp$
 $t > t_D$ $\uparrow E^2 \uparrow dE$ $E \sim \lambda^{-1} \sim R^{-1}$

$N = \frac{4\pi R^3}{3} \frac{g}{2\pi^2} \int \frac{1}{e^{\frac{E_0 R_0}{R} + 1}} \frac{R_0^3}{R^3} E_0^2 dE_0 = \frac{E(t)}{E_0} = \frac{R_0}{R(t)}$

$N = \frac{4\pi}{3} R_0^3 \frac{g}{2\pi^2} \int \frac{1}{e^{\frac{E_0 - \mu_0}{T_0} + 1}} E_0^2 dE_0$

$$\mu_D = \mu \frac{R}{R_D} \quad T_D = T \frac{R}{R_D}$$

$$R_D T_D = RT \Rightarrow T \sim R^{-1} \quad (\text{fotonra is jó})$$

H: nemrelativisztikus részecste lecsatolódata

$$E \sim p^2, \quad p \sim R^{-1} \Rightarrow E \sim R^{-2}$$

$$\Rightarrow T \sim R^{-2}$$

Hogyan hűl a univerzuma a relativisztikus részecskéknél?

entropiasűrűség $\frac{S}{V} = s = (s + p + \sum_i \mu_i n_i) \frac{1}{T}$

$\frac{\mu}{T} \ll 1$ relativisztikusan $\rightarrow$ nagy energián könnyű új részecskéket kelteni

$P = \frac{1}{3} \rho$ sugárzásra

$$s_i = \frac{4}{3} \left(\frac{\pi^2}{30} g_i T_i^3 \right)$$

$$s_i = \frac{4}{3} \left(\frac{\pi^2}{30} g_i T_i^3 \right)$$

$$s = \sum_i s_i = \frac{2\pi^2}{45} g_{*s} T^3$$

$T = T_r$ fotonhőm.-hez mérjük

$$g_{*s} = \sum_i g_i \left(\frac{T_i}{T} \right)^3 + \sum_f \frac{7}{8} g_f \left(\frac{T_f}{T} \right)^3$$

$\hookrightarrow$ entropiához tartozó effektív degenerációs fok

$$S = \frac{2\pi^2}{45} g_{*s} T^3 R^3 \frac{4\pi}{3} \quad \text{teljes entropia}$$

$$S \approx T^3 R^3 g_{*s}$$

ma $g_{*s} \approx 4$, $T \approx 2,725 \text{ K}$, $R \approx 4 \cdot 10^{26} \text{ m}$

$$S_{\text{ma}} = 7,7 \cdot 10^{89}$$

$\Delta S \ll S \Rightarrow$ entropia állandó (infláció óta)

$$g_{*s} T^3 R^3 = \text{const.}$$

Mennyi ma a kozmikus neutrínó hőmérséklete?

$$T = 10 \text{ MeV} \Rightarrow \gamma, e^\pm, \nu$$

$$S = \dots g_{*s, \gamma, e^\pm} R^3 T^3 + g_{*s, \nu} R^3 T^3 \Rightarrow *$$

$$T = 1,5 \text{ MeV} \Rightarrow \nu \text{ lecsatolódik } T_\nu \sim R^{-1}$$

$T \approx (1-0,1) \text{ MeV} \Rightarrow e^+ + e^- \xrightarrow{2\gamma}$ szétsugarú és nem relativisztikus marad

$T \ll 0,1 \text{ MeV} \Rightarrow \gamma$ és ν relativisztikus, de ν lecsatolódik

$$g_{*sr} R^3 T^3 + g_{*sv} R^3 T_v^3 \stackrel{*}{=} *$$

$$T_v \sim R^{-1}$$

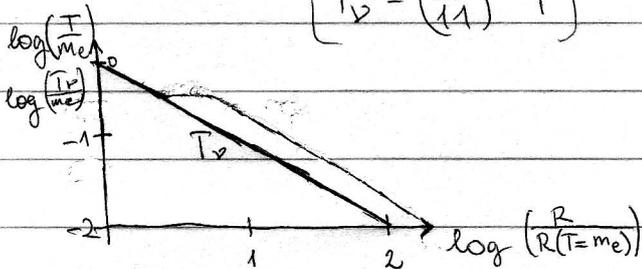
$$R_1^3 T_1^3 = R^3 T_v^3$$

$$g_{*s, r, e} R_1^3 T_1^3 = g_{*s, r} R^3 T^3$$

$$(2 + 4 \cdot \frac{7}{8}) R^3 T_v^3 = 2 R^3 T^3$$

$$T_v = \left(\frac{4}{11}\right)^{1/3} T$$

$$\Rightarrow \text{ma } T_v \stackrel{ma}{=} \left(\frac{4}{11}\right)^{1/3} \cdot 2,725 \text{ K} \approx 1,94 \text{ K}$$

$$g_{*}^{ma} = 2 + \frac{7}{8} \cdot 6 \left(\frac{T_v}{T}\right)^4 \approx 3,36$$

$$g_{*}^{nd} = 2 + \frac{7}{8} \cdot 6 \left(\frac{T_v}{T}\right)^3 \approx 3,9 \dots$$

Skálafaktor:

homogén ~~isotrop~~ isotróp univerzumra $\rightarrow$ Robertson-Walker - metrika $ds^2 = -dt^2 + R^2(t) \left(\frac{dr^2}{1-kr^2} + r^2 d\theta^2 + r^2 \sin^2\theta d\varphi^2 \right)$

$\rightarrow$ bele az Einstein egyenletbe $\rightarrow$ Friedmann-egyenlet

$$\left(\frac{\dot{R}(t)}{R(t)} \right)^2 = \frac{8\pi G}{3} \rho - \frac{\epsilon}{R(t)^2} + \frac{\Lambda}{3}$$

$$\frac{\ddot{R}(t)}{R(t)} = -\frac{4\pi G}{3} (\rho + P) + \frac{\Lambda}{3}$$

ρ : energiasűrűség

ϵ : görbület

+1 zárt

0 sík

-1 nyílt

$$\frac{R_{ma}}{R(t)} = z(t) + 1$$

R növekedési sebesség

Λ : kozmológiai

konstans

$$\dot{\rho} = -3 \frac{\dot{R}}{R} (\rho + P)$$

ha $\Lambda = 0$, $\epsilon = 0$ nézzük az energiasűrűséget:

1. sugárzás $P = \frac{1}{3} \rho$

$$\dot{\rho} = -3 \frac{\dot{R}}{R} \frac{4}{3} \rho = -4 \frac{\dot{R}}{R} \rho$$

$$\dot{\rho} R + 4 \rho \dot{R} = 0$$

$$\frac{1}{R^3} (\rho R^4) = \dot{\rho} R + 4 \rho \dot{R} = 0$$

$$\left[\rho R^4 = \text{const.} \rightarrow \left[\rho \sim R^{-4} \right] \quad (T \sim R^{-1}) \quad \left[\rho \sim T^4 \right]$$

$\left(\frac{\dot{R}}{R}\right)^2 \sim R^{-4}$

$\frac{\dot{R}}{R} \sim R^{-2}$

$R \sim R^{-1}$

$R dR \sim dt$

sugaras eseten $[R \sim t^{1/2}]$

2. nemrelativisztikus hideg gaz ...

$\rho R + 3P \rho = 0$

$\rho R^3 = \text{const} \rightarrow (\rho \sim R^{-3})$

$\left(\frac{\dot{R}}{R}\right)^2 \sim R^{-3}, \frac{\dot{R}}{R} \sim R^{-3/2}, \dot{R} \sim R^{-1/2}$

nemrelativisztusra $[R \sim t^{2/3}]$

Altalános esetben:

$\left(\frac{\dot{R}}{R}\right)^2 = \alpha R^{-4} + \beta R^{-3} - \frac{\epsilon}{R^2} + \frac{\Lambda}{3} \rightarrow$ mindig egyik dominál

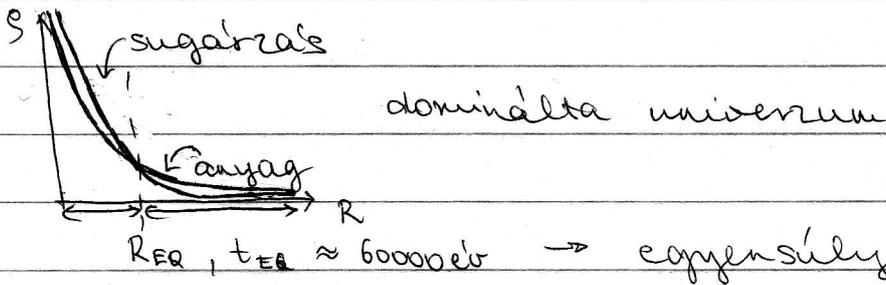
3. kozmologiai konstans

$\left(\frac{\dot{R}}{R}\right)^2 \sim \text{const.}$

$\frac{\dot{R}}{R} \sim \text{const.}$

$\frac{dR}{R} \sim dt$

$[R \sim e^{ct}] \rightarrow$ infláció

$\frac{\dot{R}(t)}{R(t)} \equiv H(t)$ Hubble parameter

04.14.

$H(t=t_0) = H_0 = \underset{0,73}{\uparrow} h \cdot 100 \frac{\text{km/s}}{\text{Mpc}}$

$1 \text{ Mpc} = 3,08 \cdot 10^{19} \text{ km}$

$\left(\frac{\dot{R}}{R}\right)^2 = \frac{8\pi G \rho}{3} - \frac{\epsilon}{R^2} + \frac{\Lambda}{3}$ most olyat nézünk, ahol nem számít

$\epsilon = 0$ sőt univerzumban tartózik a ρ rit

$\rho_{\text{rit}} = \frac{3H^2}{8\pi G} = 1,88 \cdot 10^{-29} h^2 \frac{\text{g}}{\text{cm}^3}$

$\rho > \rho_{crit} \rightarrow$ zárt, összerostadó univerzum

$\rho < \rho_{crit} \rightarrow$ folyamatos tágulás

WMAP $\rightarrow$ hőmérsékletfluktuációt mérte $\sim 10^{-5} K$

$\Rightarrow$ jelenleg éppen kritikus sűrűség az univerzum

sűrűség - parameter: $\frac{\rho}{\rho_{crit}} = \Omega$

$\Omega_r = \frac{\rho_r}{\rho_{crit}}$ sugárzás

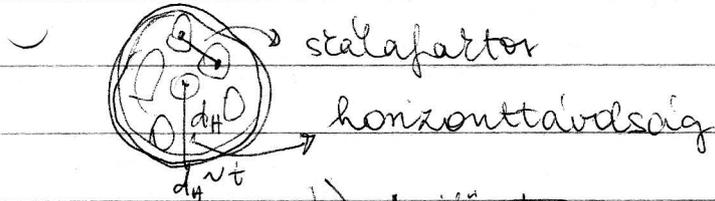
$\Omega_m = \frac{\rho_m}{\rho_{crit}}$ anyag

$\Omega_b = \frac{\rho_b}{\rho_{crit}}$ barion

$\Omega_\Lambda = \frac{\rho_\Lambda}{\rho_{crit}}$

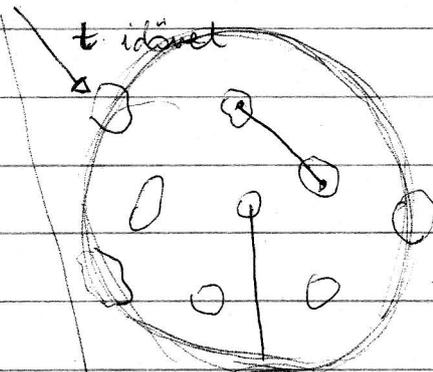
ma tekintük:

$\Omega_r + \Omega_m + \Omega_\Lambda = 1$

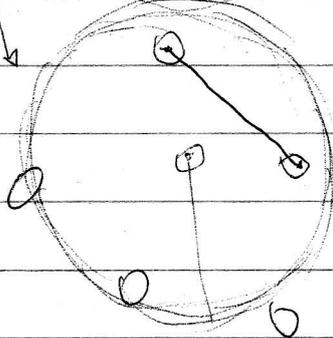

$d_{H,u} = 3ct$ anyag

$d_{H,r} = 2ct$ sugárzás

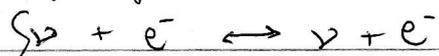

horizontméret jobban nő, mint a skalafaktor $\Rightarrow$ anyagdominálta

$\Rightarrow \Lambda$ dominált univerzum gyorsabban nő a skalafaktor, mint az univerzum mérete

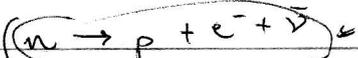
gyenge kölcsönhatási ráta $>$ tágulási ráta

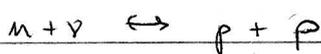
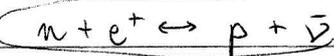
$\Gamma_w > H$ addig teljesen egyensúly

$\Gamma_w \sim G_F T^5$

$\text{szg } H = cT^2$

gyenge lecsatlakozás (WD) $\Gamma_w = H$ és $\Gamma_w < H$

gyenge kifagyás (WF)

$$\left(\frac{\Gamma}{H}\right)_{\text{WD}} \approx \left(\frac{T}{15 \text{ MeV}}\right)^3$$

$$\left(\frac{\Gamma}{H}\right)_{\text{WFO}} \approx \left(\frac{T}{0,8 \text{ MeV}}\right)^3$$

* csak a neutronbomlás marad 0,8 MeV alatt

$$\eta = \frac{n_B}{n_\gamma} \quad \text{barionszám / fotonszám}$$

barion - foton arány

Keressük meg a sugárzás és anyag energiasűrűségei-
nek egyenlőségét: $\rho_{\text{EA}} \quad \rho_r \sim R^{-4}, \rho_m \sim R^{-3}$

$$\frac{\rho_{r, \text{ma}}}{\rho_{r, \text{ma}}} = \frac{\rho_{r, \text{ma}}}{\rho_{r, \text{EA}}} \cdot \frac{\rho_{r, \text{EA}}}{\rho_{m, \text{EA}}} \cdot \frac{\rho_{m, \text{EA}}}{\rho_{m, \text{ma}}} = \frac{\rho_{\text{EA}}}{\rho_{\text{ma}}} = \frac{1}{z_{\text{ea}} + 1}$$

$$\frac{\rho_{\text{ma}}}{\rho(t)} = z(t) + 1$$

$$\rho_{r, \text{ma}} = \frac{\pi^2}{30} g_* T^4 = 7,8 \cdot 10^{-34} \frac{\text{g}}{\text{cm}^3}$$

$$2 + \frac{7}{8} g \left(\frac{T_\nu}{T_s}\right)^4 = 3,36$$

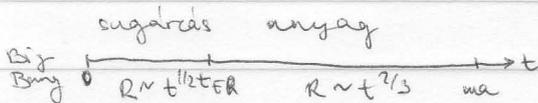
$$\frac{T_\nu}{T_s} = \left(\frac{4}{11}\right)^{1/3}$$

$$\rho_{r, \text{ma}} = \rho_m(\text{ma}) \rho_{\text{rel}}(\text{ma})$$

0,3 $1,88 \cdot 10^{-29} R^2$

10⁻³⁴
anyagdominálta
univerzumban
élünk

$$\frac{\rho_{\text{EA}}}{\rho_{\text{ma}}} = \frac{1}{z_{\text{ea}} + 1} = \frac{1}{3850} \rightarrow z_{\text{ea}} + 1 \approx 3850$$

$$\frac{\rho_{\text{ma}}}{\rho(t)} \approx \frac{t_{\text{ma}}^{2/3}}{t^{2/3}}$$

$$t = \frac{t_{\text{ma}}}{(z+1)^{3/2}}$$

$$t_{\text{EQ}} = \frac{136 \cdot 10^9 \text{ év}}{(3850)^{3/2}} \approx 58000 \text{ év}$$

$T \sim R^{-1} \rightarrow$ ha a foton nem hat kölcsön
más relativisztikus gázzal

$\rightarrow$ Eb. 1s után a ν lecsatolódot

$$\frac{T_{\text{EQ}}}{T_{\text{ma}}} \approx \frac{\rho_{\text{ma}}}{\rho_{\text{EA}}} \rightarrow T_{\text{EQ}} = T_{\text{ma}} (z_{\text{ea}} + 1) \approx 10400 \text{ K} \approx 0,9 \text{ eV}$$

azért nem 13,6 eV, amennyi a kötési energia
 mert a fotonok sűrűsége az összedűlő H-ét
 azért van sok 13,6 eV, mert sokkal több foton
 van összesen, mint proton $\rightarrow \eta = \frac{n_B}{n_Y} \approx 10^{-9}$
 sugárzás dominálta kor: $R \sim t^{1/2}$
 $T \sim R^{-1} \rightarrow T \sim t^{-1/2}$

az egyensúlyi időponthoz használtjuk

pl: $\frac{T(1\text{MeV})}{T_{\text{eq}}} = \frac{t^{\frac{1}{2}}}{t(1\text{MeV})^{\frac{1}{2}}} \rightarrow t(1\text{MeV}) = t_{\text{eq}} \left(\frac{T_{\text{eq}}}{T(1\text{MeV})} \right)^2 \approx 1,5 \text{ s}$

$g_{*s}(1\text{MeV}) = 10,75$

$g_{*s}(E_Q = 0,9 \text{ eV}) = 2 + \frac{7}{8} 6 \left(\frac{T_Q}{T_r} \right)^3 = 3,909$

$t(1\text{MeV}) = 0,73 \text{ s}$

megjegyezni! 1 MeV $\leftrightarrow$ 1 s

kvark - hadron fázisátmenet	$\frac{200\text{MeV}}{(200)^2} \text{ s} = 0,25 \cdot 10^{-4} \text{ s}$
erős - elektrogyenge	$\frac{100\text{GeV}}{(100 \cdot 10^3)^2} \text{ s} = 10^{-10} \text{ s}$
Planck skála	$10^{19} \text{ GeV} \quad 10^{-44} \text{ s}$
<hr/>	
	$0,1 \text{ MeV} \quad 100 \text{ s}$
sugárzás - anyag	$0,9 \text{ eV} \quad 58000 \text{ év}$
rekombináció	$0,26 \text{ eV} \quad \text{H!}$
ma	$\frac{2,275}{11600} \text{ eV} \quad 13,6 \cdot 10^9 \text{ év}$

anyag dominálta az előzetet kell használni

sugárzás:
 $\left(\frac{\dot{R}}{R} \right)^2 = \frac{8\pi G}{3} \frac{\pi^2}{30} g_* T^4 = \left(\frac{1}{2} t^{-1} \right)^2$

$R \sim t^{1/2}$

$\dot{R} \sim \frac{1}{2} t^{-1/2}$

$H = \frac{1}{2} t^{-1}$

$t = \dots T^{-2} = 2,42 \frac{1}{\sqrt{g_*}} \left(\frac{T}{1\text{MeV}} \right)^{-2} \text{ s}$

$\rightarrow T = 0,8 \text{ MeV} \quad 10,75 = 2 + 4 \frac{7}{8} + 6 \frac{7}{8} \quad t = 1,15 \text{ s}$

ett
 kulcsmomentum

$\rightarrow T = 0,07 \text{ MeV} \quad 3,36 \quad t = 269 \text{ s}$

$T = 0,8 \text{ MeV}$ gyenge kifagyás, $T = 0,07 \text{ MeV}$ nukleosintézis

Z proton + $(A-Z)$ neutron = $A(Z, N)$ atommag
 nukleáris statisztikus egyensúly (NSE) = termikus

egyensúly nemrelativisztikusai

$$n_A = g_A \left(\frac{mT}{2\pi}\right)^{3/2} e^{\frac{\mu_A - m_A}{T}}$$

$$n_p = g_p \left(\frac{m_p T}{2\pi}\right)^{3/2} e^{\frac{\mu_p - m_p}{T}}$$

$$n_n = g_n \left(\frac{m_n T}{2\pi}\right)^{3/2} e^{\frac{\mu_n - m_n}{T}}$$

$$\mu_A = Z\mu_p + (A-Z)\mu_n$$

$$e^{\mu_A} = e^{\mu_p Z + \mu_n (A-Z)} = n_p^Z 2^{-Z} \left(\frac{2\pi}{m_p T}\right)^{3/2 Z} e^{Z\mu_p} n_n^{(A-Z)} 2^{-(A-Z)} \left(\frac{2\pi}{m_n T}\right)^{3/2 (A-Z)} e^{(A-Z)\mu_n}$$

$$n_A = g_A \left(\frac{mT}{2\pi}\right)^{3/2} e^{\frac{(m_A + Z\mu_p + (A-Z)\mu_n) - m_A}{T}} = n_p^Z n_n^{(A-Z)} \left(\frac{2\pi}{mT}\right)^{3/2 A} 2^{-A}$$

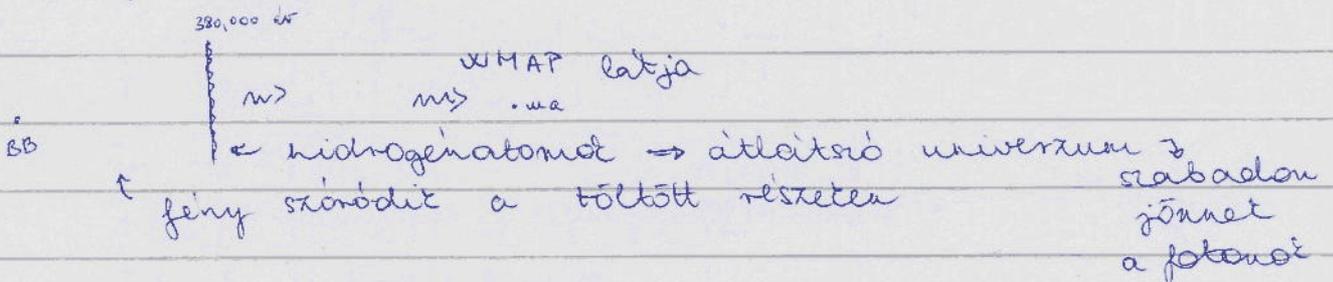
↑
kötési energia

$m_n \approx m_p = m_N$

04.21.

$T_{rekombináció} = 0,26 \text{ eV}$

$t = \frac{t_0}{(Z+1)^{3/2}} \approx 380\,000 \text{ év}$

380000 évvel a gömbfelület a surface of last scattering → optikai távcsővel eddig látunk
 primordialis nukleosintézis

nukleáris statisztikus egyensúly

$$n_A = g_A A^{3/2} \left(\frac{2\pi}{mNT}\right)^{3/2(A-1)} n_p^Z n_n^{(A-Z)} e^{\frac{BA}{T}}$$

	B_A	g_A	kötési energia
^2H	2,2 MeV	3	ebből $n_A(T)$ számolható
^3H	8,48 MeV	2	
^3He	7,7 MeV	2	
^4He	28,3 MeV	1	

$X_A = \frac{A n_A}{n_B}$ $n_B = n_p + n_n + \sum_A A n_A$

$\sum_A X_A = 1$ tömegarányt számoljuk

barionsűrűség

$n_p = X_p n_B$
 $n_n = X_n n_B$

$X_A = \dots$

$$\eta = \frac{n_B}{n_X} \quad n_B = \eta n_X = \eta \frac{2}{\pi^2} \int_0^\infty p^3 T^3 \quad \text{itt is behelyettesítjük}$$

$$X_A = \underbrace{g_A \cdot 2}_{\theta(1)} \cdot \underbrace{\frac{1}{\pi^2} \int_0^\infty p^3 T^3}_{\theta(1)} \cdot \underbrace{A^{5/2} X_p^z X_n^{A-z} \left(\frac{T}{m_N}\right)^{\frac{3}{2}(A-1)}}_{\eta^{A-1} e^{B_A/T}}$$

$$\eta(T) = \frac{n_B}{n_X} = \frac{N_B(T)}{\frac{4\pi}{3} R(T)^3} \cdot \frac{1}{\frac{2}{\pi^2} \int_0^\infty p^3 T^3} = \frac{N_B(T_0)}{\frac{4\pi}{3} \frac{2}{\pi^2} \int_0^\infty p^3 R(T_0)^3 T_0^3} =$$

$$= \frac{n_B(T_0)}{n_X(T_0)} \frac{g_{*s}(T)}{g_{*s}(T_0)} = \eta(T_0) \frac{g_{*s}(T)}{g_{*s}(T_0)} \quad \begin{matrix} T = 10 \text{ MeV} & g_{*s} = 10,75 \\ T = T_{ua} & g_{*s} \approx 5,909 \end{matrix}$$

$\eta \approx$ konstans egyenlőség kedvéért

$$\eta = \frac{n_B}{n_X} = \frac{N_B}{V n_X} = \frac{g_B}{m_N n_X} = \frac{\Omega_B g_B}{m_N n_X} = \frac{\Omega_B \cdot 1,88 \cdot 10^{-23} \text{ h}^2 \frac{g}{\text{cm}^3}}{938 \text{ MeV} \cdot 411 \frac{1}{\text{cm}^3}} =$$

$$\frac{N_B m_N}{V} = g_B$$

$$= 2,74 \cdot 10^{-8} \Omega_B \text{ h}^2 \leq 1,46 \cdot 10^{-8}$$

$\uparrow$ $\uparrow$
 ≤ 1 $0,73$ ua

η nagyon kicsi szám

$$\eta = 6 \cdot 10^{-10}$$

$$\left(\frac{T}{m_N}\right)^{\frac{3(A-1)}{2}} \eta^{A-1} e^{B_A/T} = 1$$

keressük azt a $T-t$, ahol X_A maximum = 1

$$\frac{3(A-1)}{2} \ln\left(\frac{T}{m_N}\right) + (A-1) \ln \eta + \frac{B_A}{T} = 0$$

$${}^4\text{He:} \quad T_{n.s.} = - \frac{B_A}{\frac{3(A-1)}{2} \ln\left(\frac{T}{m_N}\right) + (A-1) \ln \eta} = + \frac{\frac{B_A}{A-1}}{\frac{3}{2} \ln\left(\frac{m_N}{T}\right) + \ln \eta^{-1}}$$

$\uparrow$
 nukleosintézis

iteratíván kell megoldani a transzcendens egyenletet

behelyettesítés után: $T_{n.s.}^{(1)} = 0,299 \text{ MeV}$

$T_{n.s.}^{(2)} = 0,283 \text{ MeV}$

$T_{n.s.}^{(3)} = 0,282 \text{ MeV}$

	$T_{n.s.} \text{ (MeV)}$
${}^4\text{He}$	0,28
2 H	0,07
3 He	0,11

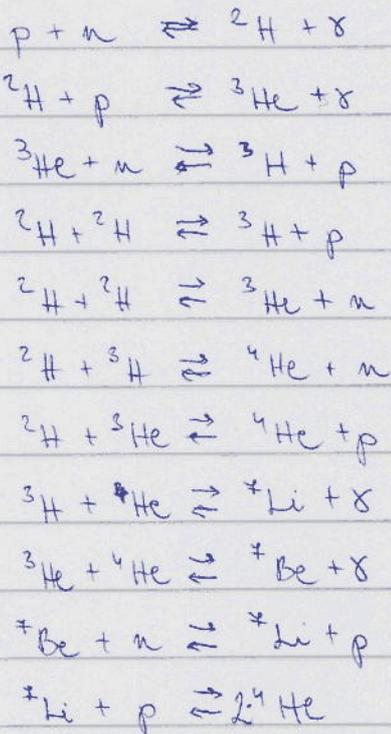
$$Z \cdot p + (A-Z) \cdot n \rightleftharpoons A$$

ez úgy nem zajlik le

csak létrehozható reakciókban mennek végbe

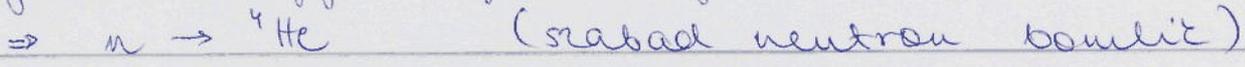
$$A + B \rightarrow C + \dots \quad \text{ráta: } n_A n_B \langle \sigma v \rangle$$

legfontosabb 11 reakció

az előbbi ellentmondás szerint 0,28 MeV - en már mindent ${}^4\text{He}$ -nek kéne lenni, de 0,07 MeV - en körül a ${}^2\text{H}$, és csak akkor indulhat be a reakciók láncja 0,28 MeV fölött megszűnik a nukleáris statisztikus egyensúly η kicsi szám, ezért kell sokkal a kötési energia alá menni a hőmérséklettel

ert úgy hívják, hogy deutérium sűrűsítéssel amikor a reakcióláncot elindul kb. csak ${}^4\text{He}$ keletkezik, mert vissza akar térni a gáz az egyensúlyi helyzet felé.

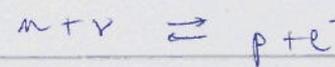
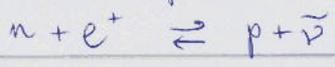

$T_{n.s.} = 0,07 \text{ MeV}$

$\approx$ magas hőmérsékleten egyensúlyban vannak

a neutron és proton

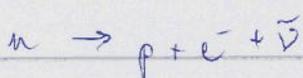
$$\frac{n}{p} = \frac{n_n}{n_p} = \frac{x_n}{x_p}$$

gyenge folyamatok $\sim T^{-5}$

$$\frac{\Gamma}{H} < 1$$

$T = 0,8 \text{ MeV}$
gyenge folyamatok WFO

ez független a hőmérséklettől

• ha $T > 0,8 \text{ MeV}$

($t < 1,15 \text{ s}$), akkor $\frac{n}{p} = \frac{n}{p} \Big|_{\text{egyensúly}}$

• ha $0,07 < T < 0,8 \text{ MeV}$

($269 \text{ s} > t > 1,15 \text{ s}$), akkor

$$n(t) = n(t_{\text{WFO}}) e^{-\frac{t-t_{\text{WFO}}}{\tau_n}}$$

$\tau_n = 887 \text{ s}$ neutron élettartama

$$t_{1/2} = \tau_n \ln 2 \approx 10 \text{ perc}$$

• ha $T = 0,07 \text{ MeV}$, akkor az összes neutron befogódik ${}^4\text{He}$ -ba.

ezeket mind számolva kaphatjuk meg a ${}^4\text{He}$ tömegarányait a nukleosintézis után

$$n_n = 2 \left(\frac{m_p T}{2\pi} \right)^{3/2} e^{-\frac{m_n - m_p}{T}} \quad a = 1,293 \text{ MeV}$$

$$\frac{n}{p} \approx e^{(\mu_n - m_n - \mu_p + m_p)/T} = e^{-(m_n - m_p)/T} e^{(\mu_n - \mu_p)/T} = e^{-\frac{Q}{T}} e^{\frac{\mu_n - \mu_p}{T}}$$

$$n + \nu \rightleftharpoons p + e^-$$

$$\mu_n + \mu_\nu = \mu_p + \mu_e$$

$$\frac{\mu_e}{T} = ?$$

$$n_{e^-} - n_{e^+} = n_p \approx n_B = \eta n_\gamma = \eta \frac{2}{\pi^2} (1,202)^{-3} \cdot 10^{-3}$$

$$n_{e^-} - n_{e^+} = \frac{2}{2\pi^2} \left[\int_0^\infty \frac{p^2 dp}{e^{\frac{p + \mu_e}{T}} + 1} - \int_0^\infty \frac{p^2 dp}{e^{\frac{p - \mu_e}{T}} + 1} \right] = \frac{\mu_e^3}{3} + \frac{\mu_e^2 T^2}{3} = \frac{T^3}{3} \left(\left(\frac{\mu_e}{T}\right)^2 + \pi^2 \left(\frac{\mu_e}{T}\right) \right)$$

$$= \frac{1}{3\pi^2} \left[\frac{\mu_e}{T} \pi + \left(\frac{\mu_e}{T}\right)^2 \right] T^3 \approx \frac{\mu_e}{3\pi} T^2$$

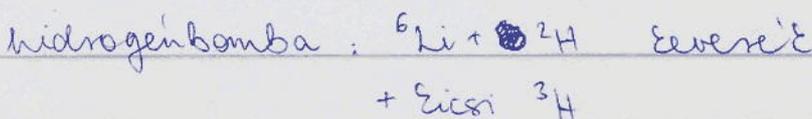
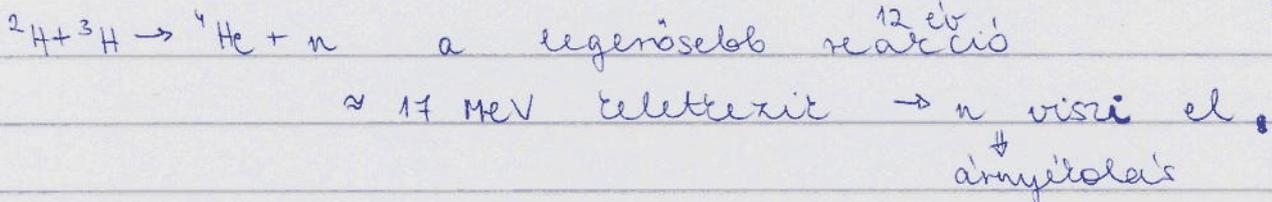
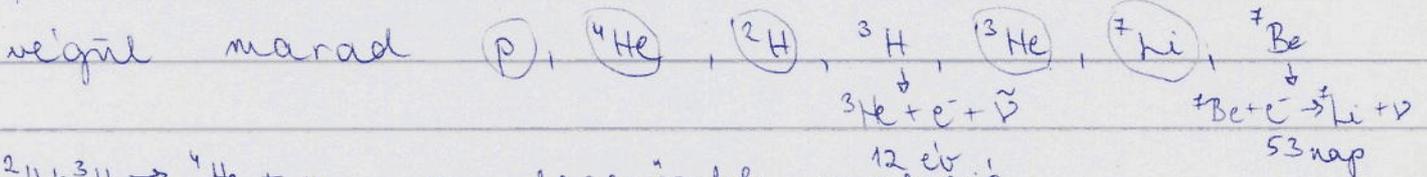
$$\frac{\mu_e}{T} \ll 1$$

• elhanyagolható
 $e^{\frac{\mu_e}{T}} \approx 1$

ennek nagyon kicsinek kell lenni $\Rightarrow \left(\frac{\mu_e}{T}\right)^3 \ll \frac{\mu_e}{T}$

nagy energián minden kémiai potenciál 0-hoz tart
reakcióhálozat 0,03 MeV-ig tud menni, mert
Coulomb-tasítást nem tudja leküzdeni és
a neutronok elfogynak

$$0,03 \text{ MeV} \sim 900 \text{ s}$$

fizikós reaktor:

Elő olvadt fém fal → neutronárnyékolás és ²H termelés és beuntartás is megoldva

nemrelativisztikus: $n_e + n_{e^+} = 2 \left(\frac{m_e T}{2\pi} \right)^{3/2} \left(e^{\frac{\mu_e - m_e c^2}{T}} - e^{-\frac{\mu_e - m_e c^2}{T}} \right) =$

$\frac{1}{T^{3/2}} e^{-\frac{m_e c^2}{T}} \text{sh} \left(\frac{\mu_e}{T} \right) = 4,98 \cdot 10^{-14}$ (with 511 keV arrow pointing to $m_e c^2$)

$= 2 \left(\frac{m_e T}{2\pi} \right)^{3/2} e^{-\frac{m_e c^2}{T}} 2 \text{sh} \left(\frac{\mu_e}{T} \right) =$

$= n \frac{2}{\pi^2} \int (3) T^3$

adott hőmérsékleten

$\mu_e (100 \text{ keV}) = 246 \text{ eV}$

$\mu_e (20 \text{ keV}) = 10,6 \text{ keV}$

$\mu_e (30 \text{ keV}) = 0,0612 \text{ keV} \ll T = 30 \text{ keV}$

minden energián, ami számít 30 keV-ig a $\frac{\mu}{T}$ elhanyagolható

neutrínóra $n_\nu - n_{\bar{\nu}} = \frac{T^3}{6\pi^2} \left(\left(\frac{\mu_\nu}{T} \right)^3 - \frac{\mu_\nu \pi^2}{T} \right) = \frac{2}{\pi^2} \int (3) T^3$

feltételezés $\frac{n_\nu - n_{\bar{\nu}}}{n_\gamma} \ll 1 \Rightarrow \frac{\mu_\nu}{T} \ll 1$

$\frac{n}{P} \Big|_{\text{egyensúly}} = e^{-\frac{Q}{T}} = \frac{x_n}{x_p} \quad Q = 1,293 \text{ MeV}$

$T > 0,07 \text{ MeV} \rightarrow x_p + x_n = 1$

$x_p + x_p e^{-\frac{Q}{T}} = 1$

$x_p = \frac{1}{1 + e^{-\frac{Q}{T}}} \quad x_n = \frac{e^{-\frac{Q}{T}}}{e^{-\frac{Q}{T}} + 1}$

$T = 0,8 \text{ MeV} \quad t = 1,15 \text{ s} \quad x_p = 0,83 \quad x_n = 0,17$

$x_n(t) = x_n(t_{\text{vfo}}) e^{-\frac{t - t_{\text{vfo}}}{\tau_c}}$

$x_n(t_{\text{vfo}} = 0,269 \text{ s}) = 0,1225$

$Y_p = x_{\text{He}} = \frac{1}{2} \cdot 4 \cdot 0,1225 = 0,25$

↑ 2 db n kell 4 keres a tömege m_H

primordiális nukleoszintézis végén: 75% proton, 25% ⁴He, és nyomokban ²H, ³He, ⁷Li

$$X_A = \dots \frac{M}{m_N} \frac{A-1}{\left(\frac{T}{m_N}\right)^{\frac{3}{2}(A-1)}} e^{-\frac{B_A}{T}}$$

$T_{n.s.} = 0,07 \text{ MeV}$ $\hookrightarrow 1 \Rightarrow T_{n.s.}$

$T_{n.s.}^{4He} = 0,28 \text{ MeV}$

$\frac{n}{p} = e^{-\frac{Q}{T}} \approx m_n - m_p$ 269s

egyensúly
 $\frac{n}{p} \approx \frac{1}{5}$
 $\frac{n}{p} \approx \frac{1}{7}$

$T_{wfo} = 0,8 \text{ MeV} \rightarrow$ exponenciálisan bomlik a neutron 1,25s

269s -kor befejeződik az összes maradvék n⁰ ⁴He -be

25% ⁴He, 75% ¹H, D, ³He, ⁷Li (³H, ⁷Be)

kicsit az egyensúlytól

$X_p \approx 0,75$, $X_{4He} \approx 0,25$

fontos kiinduló paraméterek: $\eta = \frac{n_B}{n_Y} \approx 6 \cdot 10^{-10}$

- τ_n neutron élettartama
- neutrínócsaládok száma N_ν

hogyan függ ezektől pl. X_{4He}

$\hookrightarrow$ ha növeljük η -t $\rightarrow$ magasabb lesz $T_{n.s.} \rightarrow t_{n.s.} \downarrow$

$\Rightarrow t_{n.s.} - t_{wfo} \downarrow \rightarrow$ több neutron marad $\Rightarrow X_{4He} \uparrow$

$\hookrightarrow$ ha $\tau_n \uparrow \rightarrow$ több neutron marad $\Rightarrow X_{4He} \uparrow$

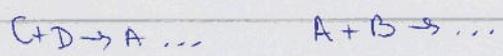
$\hookrightarrow N_\nu \uparrow \rightarrow$ gyorsabb hűlés $g_* \uparrow$ miatt $\rightarrow t_{wfo} \downarrow, t_{n.s.} \downarrow$

$\Rightarrow t_{n.s.} - t_{wfo} \downarrow \Rightarrow$ több neutron marad $\Rightarrow X_{4He} \uparrow$

numerikus simulációt

$$\frac{dx_A}{dt} = R_{CD} X_C X_D - R_{AB} X_A X_B$$

minden izotóp

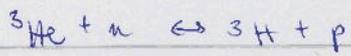

menyiségét így követjük

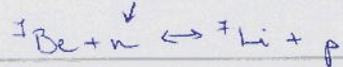
deuteronnál, tritonnál, ⁷Li-nél csúcs van 0,07 MeV-en

$R_{AB} = n_A n_B \langle \sigma_{AB} v \rangle \rightarrow$ darabszámtól függ $\rightarrow$ egy ideig

a teletterés, utána a pusztulás dominál

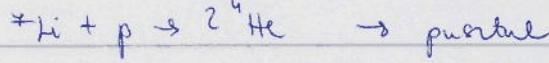
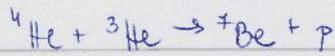
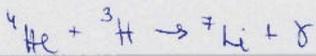
$\uparrow$ kicsi a neutronszám $\rightarrow$ nincs csúcs

⁴He temetős a leghatékosabb, mert az van leggyorsabb

az egyensúlytól

⁷Li furcsa az η p-ében

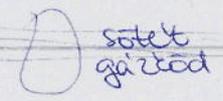
$\sigma \sim e^{-Z_1 Z_2}$ → Coulomb tasítás → függ a dolog

a hőmérséklettől

a tétő összege minimumos lesz

Mérféle meg mennyi primordiális ${}^4\text{He}$, ${}^2\text{H}$, ${}^7\text{Li}$ mai mennyiségét! → kijelöli η -t

Hogyan kell megmérni? Nagyon távoli fémben régegy galaktódot kell mérni
 ↓
 nagyon régi

◁ sötét galaktódot * kell mögé egy kvazár
 abszorpciós vonalattól: H/He

méréset szerint $6-7 \cdot 10^{-10}$ körül

$$\eta = (1,5-6) \cdot 10^{-10} \text{ volt a 70-es években}$$

$$\eta = 2,74 \cdot 10^{-8} \Omega_B \cdot h^2$$

$$\Omega_B = 0,01-0,04 \quad \uparrow 0,73$$

$\Omega_{tot} \approx 1$ kell legyen (már 70-es évek elején)

1-4% - a az univerzumot baromitus anyag

↳ akik ezt megmondták sztar astrofizikusok lettek

↳ ötlet (Max, Salay) → neutrínókat van tömege 20 eV-es létezésükéig egyre

70-es évek Hot Dark Matter → ν - $\bar{\nu}$ a sötét anyag

Univerzum

10^{-5} -es fluktuáció a δ hőmérsékletben ma a 20 eV-es neutrínó ki tudja simítani a fluktuációt is talán → nem jó az ötlet

ma már a hideg sötét anyagban hiszünk
bármi is az

$$\Omega_{\text{tot}} = \Omega_{\text{anyag}} \approx 1$$

$$\Omega_{\text{anyag}} \supset \Omega_b \approx 0,04$$

gyorsabban távol az univerzum $\rightarrow$ gyorsulva
távol az univerzum

$$P = w\rho \quad \text{állapotegyenletben}$$

w -nek < 0 kell lenni $\rightarrow$ tasító erő

$$\Omega_m \approx 0,3, \quad \Omega_{\text{dark energy}} \approx 0,7$$

$$\Omega_m = \Omega_B + \Omega_{\text{DM}}$$

$0,04 \quad 0,26$

az univerzum 4 %-át

ismerjük, 26% engedelmessé válik a gravitációnak,
70% -ról görnőre sincs

a világitó anyag $\Omega_{\text{barion}} < 0,01$

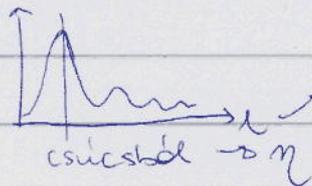
380 ezer éves univerzum

barion + foton plazmát

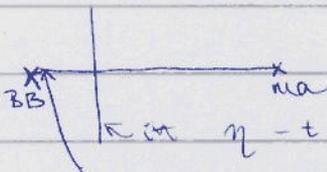
oscillációk vannak benne $\rightarrow$ fluktuációkból

az oscilációk statája meghatározható $\rightarrow$ ebből

a barionok számát meg lehet mondani

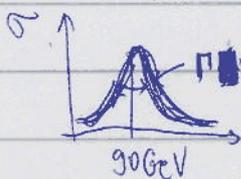
gömbi harmonikusok

itt a nullsorintérisből η -t meghatározhatjuk ebből

} kb. hasonló

$Z_0 \rightarrow \nu + \bar{\nu}$ (LEP) nem mérhető folyamat

latható sebesség (töltöttből)
lathatatlan ν -ből

$\nu_e, \nu_\mu, \nu_\tau, \dots$

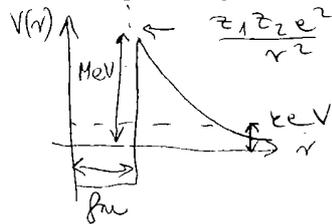
a neutrínócsaládok számára 3 jött ki a LEP-nél
 ezet olyanok, amit $m_\nu < 45 \text{ GeV}$ és csatlódnak Z_0 -hoz
 ↳ balkezes neutrínó

ha van pl. „steril” jobbkezes neutrínó, azt nem
 vehetjük észre

nukleoninterakció $m_\nu < 0,1 \text{ MeV}$ - re érzékeny

~~Hogyan~~

Honnan van a többi elem?

töltött magok közti potenciál

$$e^2 = 1,44 \text{ MeV fm}$$

MeV nagyságrendű potenciálfal

$1 \text{ MeV} \approx 10^{10} \text{ K}$ hőmérséklet

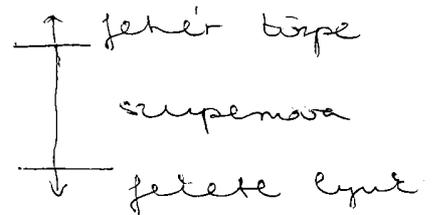
csillagokban lehet

luminositás • teljes életkor = teljes energia $\sim M$

$$L \sim M^{3,5}$$

$$T \sim M^{2,5}$$

$\frac{M_*}{M_\odot}$	T	→ főleg töltött izó
1	10^{10}	e ⁻
8	$5 \cdot 10^7$	e ⁻
30	$2 \cdot 10^6$	e ⁻

05.25.

Nap éialatulásakor: minden más

H 71%, ⁴He 27%, fémek 2%.

Nap ma: H 34%, ⁴He 64%, fémek 2%.

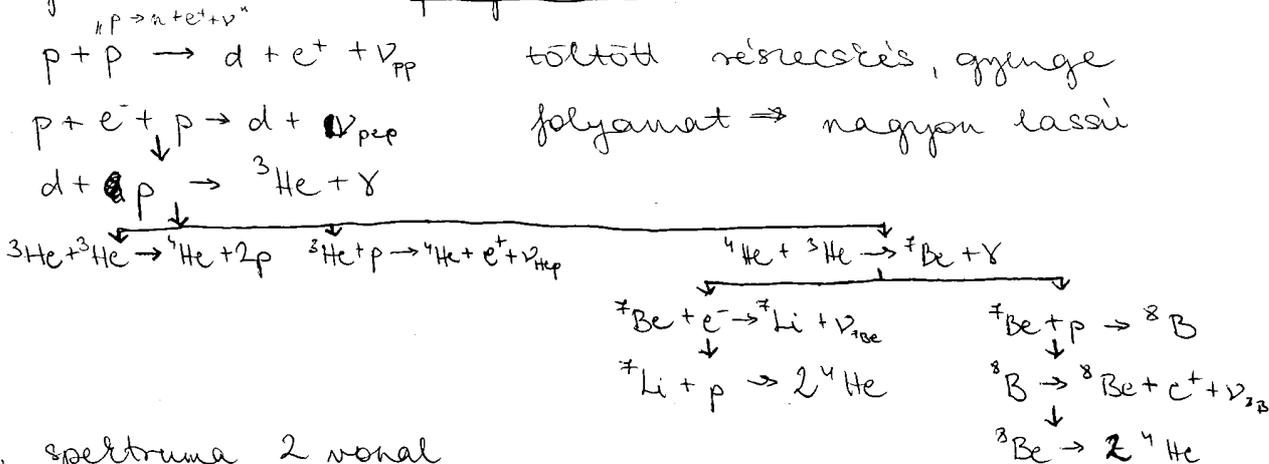
Kozmikus elemgyakorlat úgy alakul ki, hogy
 csillagok alattjárt, főleg rövid életűek sorfűlét,
 ami aztán éisörja a csillagóri teibe, ez
 megy sor generáción keresztül ⇒ mindenből
 ugyanaz lesz.

Napmodell:

5 differenciálegyenlet írja le a működését: nyomás és gravitációs egyensúly, luminositás energiatermelés, 2 transport egyenlet, sűrűség?

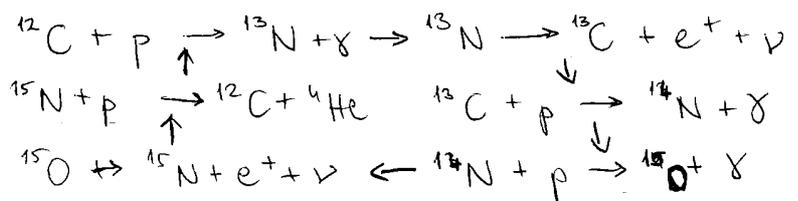
energiatermelés: p-p lánc

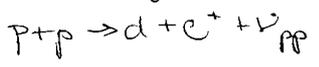
ν_{7Be} spektruma 2 vonal

ν_{8B} folytonos stb.

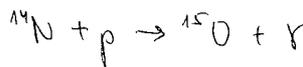
CNO ciklus:

$4p \rightarrow {}^4\text{He}$ az alapja C, O, N katalizátorral a leglassabb folyamat a p-p láncban a

CNO ciklusban

$\sigma_{14N} > \sigma_{15N}$ $\sigma_{14N+p} \ll \sigma_{15N+p}$

pp lánc, CNO ciklus
Sommerfeld paraméter

$P(E) \approx e^{-\frac{1}{\hbar} \int_{R_n}^{R_c} \sqrt{8\mu(V(r)-E)} dr} \approx \exp\left(-\frac{2\pi z_1 z_2 e^2}{\hbar v}\right) = \exp(-2\pi \eta(E))$

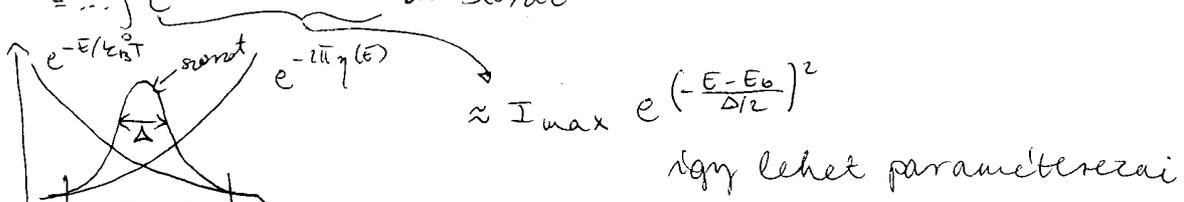
$\eta(E) = \frac{z_1 z_2 e^2}{\hbar v}$

$n_{3He} \sim 3He \langle \sigma_{3He3He} \rightarrow \alpha + 2p \nu \rangle$

$\sigma = \rho \sigma_{mc} = \rho \frac{1}{E} S(E) \leftarrow$ asztrofizikai S-faktor
 $\uparrow \frac{4\pi}{E^2} \sum_{l=0}^{\infty} (2l+1) \sin^2 \delta_l \quad (kaE \ll \hbar^2 \rightarrow \sin^2 \delta_0)$

$\langle \sigma v \rangle = \dots \int_0^{\infty} E \sigma(E) e^{-E/k_B T} dE =$
 $= \dots \int_0^{\infty} E \frac{1}{E} e^{-2\pi\eta(E)} S(E) e^{-E/k_B T} dE =$
 $= \dots \int_0^{\infty} e^{-2\pi\eta(E) - E/k_B T} S(E) dE$

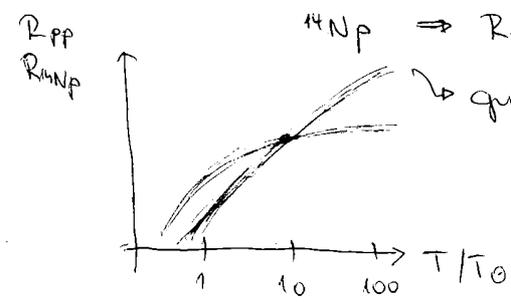
itt történik a reakció $\rightarrow$ Gamow-ablak

$\langle \sigma v \rangle = A T^{-2/3} e^{-BT - 1/3}$

minden pontban T^n -nel közelíthető, mindig más n kitevő

leggyorsabb a pp $\rightarrow R_{pp}$
 ${}^{14}Np \rightarrow R_{{}^{14}Np}$

$T = T_0$	$T = 10T_0$	$T = 100T_0$
$T^{3,7}$	$T^{1,4}$	$T^{0,25}$
$T^{19,1}$	$T^{8,5}$	$T^{5,36}$

gyorsabban nő a hőm. fű-ében az $R_{{}^{14}Np}$

Napban 98,5% pp, 1,5% ${}^{14}Np$
 $4p \rightarrow {}^4He + 2e^+ + 2\nu_e + Q$ $Q \approx 26,7 \text{ MeV}$

28,3 MeV kötési energia $\uparrow$
 $28,3 \text{ MeV} - 2 \cdot 1,3 \text{ MeV} + 2 \text{ MeV} \approx 27,7 \text{ MeV}$
 $\uparrow$ $m_n - m_p$ $\uparrow$ annihilációból

27,7 MeV 97% -a fotóval megy el, 3% ν - e
 $\approx 27 \text{ MeV}$ energia megy minden irányban
 napállandó $\epsilon = 1366 \text{ W/m}^2$

$\epsilon \cdot 4\pi R_{N-F}^2$ a Nap által kisugárzott teljesítmény
 másodpercenkénti reakciók száma: $\frac{\epsilon \cdot 4\pi R_{N-F}^2}{27 \text{ MeV}} \approx 10^{38} \frac{1}{s}$

neutrínóáram $2 \cdot 10^{22} \frac{1}{s} = \bar{I}_\nu$
 neutrínófluxus a Földön $\frac{\bar{I}_\nu}{4\pi R^2} \approx 6 \cdot 10^{10} \frac{\nu}{\text{cm}^2}$

fontos ≈ 100 ezer eV alatt jut ki, de a neutrínókat
 rögtön eljőnének 8 perccel erelelőti Napot lehet
 látni velük

neutrínódetektálás nehéz

${}^{37}\text{Ar}$ 35 nap alatt bomlik

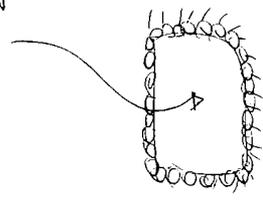

Davis $\rightarrow$ hagyjuk 1 hónapig $\rightarrow 10^{13}$ db ${}^{38/40}\text{Ar}$ ^{stabil} izotópot adjuk
 bele $\rightarrow$ He gázt 1 napig keresztülrámoltatunk $\rightarrow$ hideg
 csapda a körbe $\rightarrow$ kifagy a faszén csapdába minden
 szennyeződés $\rightarrow 10^{13}$ db ${}^{38}\text{Ar} + {}^{37}\text{Ar} + \dots$ kifagy $\rightarrow$ mérjük
 a faszén csapdát $\Rightarrow$ radioaktív ^{50 db} bomlások számolása,
 tömegspektrométerrel a kinyerési hatásfok mérhető az ${}^{37}\text{Ar}$
 számolásával $\rightarrow 95\%$ ${}^{37}\text{Ar}$ is megszámlálható

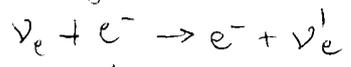
Végeredmény: neutrínófluxus az elméleti jóslatnak
 kb. 1/3-a $\Phi_\nu^{\text{mért}} \approx \frac{1}{3} \Phi_\nu^{\text{SM}}$

két másik galliumos detektor (drága) $\rightarrow$ gallium
 többet érlel a pp miatt is

Japán: 50 000 t víz
 SuperKamiondande

egész felületen PM csövek

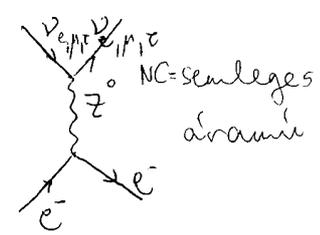
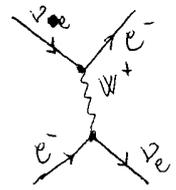

nagy energiát kap

irányra érzékeny
 real-time

Eserentor - sugárzás

eredmény: $\Phi_\nu^{\text{mért}} \approx \frac{1}{2} \Phi_\nu^{\text{SM}}$

NC = semleges áramú

Napneutrínó probléma

Cserenccsal

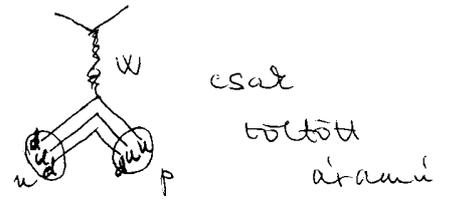
$$5 \sim CC + \frac{1}{6} NC$$

CC = töltött áramú reakció $\rightarrow +$

FEJESZETEK

U : $\phi_\nu^{mix} \approx \frac{1}{3} \phi_\nu^{SSM} \leftarrow CC$

SK : $\phi_\nu^{mix} \approx \frac{1}{2} \phi_\nu^{SSM} \leftarrow CC + \frac{1}{6} NC$

SNO kísérlet $\rightarrow$ víz helyett nehézvíz 1000 t D_2O

nehévízben $\nu + e^- \rightarrow \nu' + e^-$ $CC + \frac{1}{6} NC$ $(\nu_e, \nu_\mu, \nu_\tau)$

$\nu_e + d \rightarrow p + p + e^-$ CC (ν_e)

$\nu + d \rightarrow p + n + \nu'$ NC $(\nu_e, \nu_\mu, \nu_\tau)$

Lb. $\frac{1}{3} \nu_e + \frac{2}{3} (\nu_\mu/\nu_\tau)$

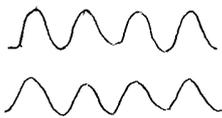
Napban minden töltött áramú folyamat $\Rightarrow$ csak $\nu_e - e$ lépnek ki, de a Földön többféle mérő

Tfh, neutrínónak van tömege (kicsi, de van)

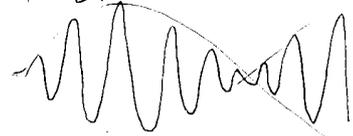
tömegsajátállapot lehet nem ugyanaz, mint az izsajátállapot

$|\nu_e\rangle = \cos\theta |\nu_1\rangle + \sin\theta |\nu_2\rangle$

$|\nu_\mu\rangle = \sin\theta |\nu_1\rangle - \cos\theta |\nu_2\rangle$

majdnem egyforma frekvencia

$m_1^2 - m_2^2$ és θ jól összehangolt kell legyen a Nap - Föld távolsággal

Napban $\vec{B}$ $\vec{R}$ MSW effektus

ν_e és $\nu_{\mu,\tau}$ máshogy hat kölcsön a Nap anyagával $\rightarrow$ valahol rezonancia

egy kritikus sűrűségnél ν_e átfordul

$\Rightarrow m_1^2 - m_2^2 \approx 6 \cdot 10^{-5} eV^2 \Rightarrow \nu$ tömeg minimum $10^{-2} eV$

$\tan \frac{\theta}{2} \approx 0,4$